M. TULLI CICERONIS

DISPUTATIONES TUSCULANAE.

EX EMENDATIONE

REINHOLDI KLOTZ.

ACCEDIT INDEX NOMINUM.

LIPSIAE,

SUMPTUM FECIT E. B. SCHWICKERT.

1835.

1861, Nov. 15
Gray Fund

46 cts.

PROOEMIUM.

Quom his disputationibus M. Tulli Tusculanis, quae multa ab librariis veteribus menda, quaedam etiam a criticis novis vitia contraxissent, emendandis et explicandis operam meam dedissem, earumque editionem paravissem ampliorem illam quidem et non omnibus parabilem: neque ego nec librarius abs re esse putavimus hos M. Tulli libros, quem ad modum a me essent emendati, etiam sine adnotatione mea si qui eis uti vellent foras dare. Quo ego consilio usus ita sum, ut tametsi hoc volumen statim ab editione maiore litteris mandaretur, tamen si quid interea melius reperissem vel si quid aut a librario peccatum aut a me praetermissum esset, id ut sedulo reprehenderem ac corrigerem. Qua re feci, ut non nullis locis emendatior haec editio esset quam maior illa, velut lib. I. cap. 29. §. 70., ubi ex libro Coloniensi rescribendum

duxi: *Credo equidem in capite; et cur credam, rationem adferre possum.* nam etsi reliqui libri cuncti illud, quod adiecit liber Coloniensis, *rationem* non haberent, tamen quom M. Tullium saepissume *rationem adferre* sic usurpasse cognossem, numquam autem simpliciter eadem ratione locutum esse, illud vocabulum propter compendium, quo illud scribi solitum esse inter criticos constat, excidisse potius existumavi, quam ab librario adscriptum. Paullo post §. 71. eodem modo revocavi id, quod ante Orellium volgo legebatur: *ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur adscendere*, et cur non credam, in libro Parisino *escendere* pro *adscendere* esse scriptum, in prooemio editionis maioris rationem adtuli. Sed etiam sic quaedam relicta sunt, quae iam hoc loco quem ad modum emendanda sint exponam. Libro enim I. Cap. 5. §. 10. verba haec: *Mento summam aquam adtingens enectus siti Tantalus*, etsi membra disiecti poetae facile agnoscas, tamen debebant numero soluta ad M. Tulli orationem revocari. Eiusdem libri cap. 17. §. 39. quoniam quae volgo adiecta erant verba, a criticis autem nostris optumorum librorum auctoritate omissa, neque ipso scri-

ptore indigna neque a loci ratione aliena sunt, scribi a nobis poterat, etiam si hanc criticam rationem non valde amamus: *Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et [in ea quom alios multos tum Archytam Timaeumque cognovisse et] didicisse Pythagorea omnia etc.* Ibid. Cap. 22. §. 50. videndum est ne tamen librorum omnium scripturae praestet elegantissuma R. Bentlei coniectura: *si tam possent in homine vivo cerni omnia quae nunc tecta sunt.* Ibid. Cap. 23. §. 54. ex Wolfi editione nostro errore *terra* pro *natura* servatum est, quod ita mutandum est, ut legatur: *omnisque natura consistat necesse est.* Cap. 28. §. 69. fortasse ex libro Parisino scriptura revocari poterit haec: *contemplatorem caeli ac deorum eorumque cultorem.* Cap. 30. §. 73. rescribe ocius: *qui non sine caussa Apollini dicati sint*, pro eo quod a nobis editum erat: *dicati sunt.* Libro III. Cap. 9. §. 20. retineri poterat quod est in libris omnibus: *non dixi invidiam*, pro eo quod ego a Nonio adsumpseram: *non dixi in invidiam.* Eiusdem libri Cap. 12. §. 26. videntur haec verba: *Tanta vis sceleris in corpore haeret*, M. Tulli esse, non poetae. Ibid. Cap. 27. §. 65.

non iam impedio quin scribatur: *Quid? quos res ipsa legere prohibet?*

Haec fere erant quae de hac opella nostra dicenda viderentur, cui, ne omni supellectile careret, indicem nominum propriorum ex editione maiore adiiciendum putavimus. Ceterum Oliveti et Wolfii exemplo Erasmi Roterodami epistolam, qua editionem Tusculanarum suam, Basileae emissam, Ulatteno dedicavit, praeposuimus.

Scr. Lipsiae d. VI. m. Aug. MDCCCXXXV.

R. Klotz.

ERASMUS ROTERODAMUS

IOANNI ULATTENO

S. D.

Quum Ioannes Frobenius, Vir ornatissime, adornaret suis typis excudere *Tusculanas Quaestiones* M. Tullii, meque rogasset, ut hic aliquid adderem opellae meae, quo liber exiret aliqua recentis utilitatis accessione commendatus: eo lubentius hanc suscepi provinciam, quod pluribus iam annis mihi nihil aut perpusillum commercii cum Musis mansuetioribus fuisset. Itaque conferendorum exemplarium negotio famulis delegato, iudicandi partes mihi sumpsi: totoque opere non oscitanter perlecto, digessi versus carminum, quae ille quidem non sine exemplo Platonis et Aristotelis, ex Graecis Latinisque poetis, sed propemodum ad taedium usque congerit. Ubi variabant exemplaria, vel, quod probabatur, amplexi sumus: vel, si videbatur anceps iudicium, utramque lectionem servavimus, alteram in contextu, alteram in spatio marginis; nonnulla citra codicum suffragium restituimus, sed nec admodum multa, et ibi duntaxat, ubi res homini docto et exercitato non esset obscura; nonnihil etiam scholiorum adiecimus. Dum haec age, bidui triduive dispendium facere necesse fuit in aliis studiis, quibus rem

evangelicam utcunque promovemus. Atque huius dispendii adeo me non poenituit, ut in votis sit, si liceat, ad veteres illos amicos remigrare, ac menses aliquot cum illis familiariter vivere. Tantum fructus me sensi percepisse ex his libris relectis, non tantum ob stili rubiginem abstergendam: (quanquam hoc quoque nonnihil est, meo quidem iudicio:) verum multo magis ob animi cupididates moderandas refrenandasque. Quoties inter legendum exspuebam in stolidos istos, qui in Cicerone nihil praeclarum esse dictitant praeter verborum phaleras! Quam illic est varia lectio voluminum, quae doctissimi Graeci de recte beateque vivendo reliquerunt! Quanta vis! quanta copia salubrium et sanctissimorum praeceptorum! quanta cognitio, quantaque memoria priscarum simul et recentium historiarum! Tum autem, quam altae cogitationes de vera hominis felicitate! quae plane declarant illum hoc egisse, quod docebat. Iam vero in explicandis rebus procul a communi sensu ac sermone populari semotis, quasque multi desperabant Romana lingua tractari posse, quae perspicuitas, qui candor, quae facilitas, quae copia, quae denique festivitas! Philosophiam, quae primum in rerum naturalium contemplatione occupata, procul aberat a vita communi, Socrates primus in terras atque etiam in domos deduxisse legitur. Plato et Aristoteles conati sunt eam et in aulas regum, et in Senatum, et in ipsa tribunalia producere. M. vero Tullius mihi videtur eam etiam in proscenium perduxisse, cuius opera sic loqui didicit, ut promiscuum etiam vulgus possit applaudere. Atque huius generis tam multos libros scripsit vir ille difficillimis temporibus, summoque reipublicae tumultu, quosdam etiam rebus in summam desperationem adductis. Et non pudet nos nostrarum confabulationum atque conviviorum? quum videamus homines ethnicos tam sanctis commentationibus et otium, quod dabat reipublicae calamitas, transegisse, nec

ab ineptis voluptatibus quaesivisse mentis avocamenta, sed a sanctissimis philosophiae praeceptis petiisse remedium. Quid aliis accidat, nescio: me legentem sic afficere solet M. Tullius, praesertim ubi de bene vivendo disserit, ut dubitare non possim, quin illud pectus, unde ista prodierunt, aliqua divinitas occuparit. Atque hoc meum iudicium mihi magis blanditur, quoties animo reputo, quam immensa sit, quamque inaestimabilis aeterni numinis benignitas, quam, quidam ex ingenio, opinor, suo nimis in angustum contrahere conantur. Ubi nunc agat anima Ciceronis, fortasse non est humani iudicii pronunciare: me certe non admodum adversum habituri sint in ferendis calculis, qui sperant illum apud superos quietam vitam agere. Nulli dubium esse potest, quin crediderit aliquod esse numen, quo nihil esse posset neque maius, neque melius. Porro quid senserit de animorum immortalitate, quid de diversa sorte praemiisque vitae futurae, tum quanta fuerit sincerae conscientiae fiducia, si non satis declarant tot eius libri, certe vel una illa epistola satis arguit, quam ad Octavium scribit, iam, ut apparet, destinata morte. Si Iudaeis ante proditum evangelium sufficiebat ad salutem rudis quaedam et confusa de rebus divinis credulitas, quid vetat quo minus ethnico, cui ne Mosi quidem lex erat cognita, rudior etiam cognitio profuerit ad salutem, praesertim quum vita fuit integra, nec integra solum, verum etiam sancta? Perpauci Iudaei ante lucem exortam evangelii noverant exacte filium ac spiritum sanctum: multi non credebant resurrectionem corporum: nec tamen ideo de illorum salute desperatum est a maioribus. Quid si ethnicus tantum hoc credat, Deum, quem persuasum habet esse omnipotentem, sapientissimum et optimum, aliqua ratione subventurum bonis et ulturum malos, quae ipsi videatur quam maxime accommoda? Quodsi quis obiiciat vitae maculas, equidem arbitror nec Iob, nec Melchisedec

omnibus omnino vitiis caruisse per omnem vitam. Sed excusandum non est, quod immolavit idolis. Id fortasse fecit, sed non ex suo iudicio; verum ex consuetudine publica: quae quoniam legibus etiam erat confirmata, non poterat convelli. Nam esse conficta, quae de Diis ferebantur, vel ex Ennii sacra historia poterat cognoscere. Sed oportebat vel vitae iactura populi stultitiam coarguere. Tantum roboris nec ipsis aderat Apostolis, priusquam hauserant coelestem spiritum, ut impudens sit hoc exigere a M. Tullio. Verum hac de re liberum esto suum cuique iudicium. Ad illos crassos redeo, qui praeter inanem verborum tinnitum, nihil magni credunt esse in libris Ciceronis. Qui fieri potest, ut tot res eruditas, tam dilucide, tam copiose, tanto cum affectu explicet, nisi penitus intelligat quod scribit? Quis autem sumpsit huiusmodi libros in manum, quin surrexerit animo sedatiore? Quis tam accessit moerens, qui non abierit hilarior? Geri videtur quod legis, nec secus afflat animum tuum quidam orationis ἐνθουσιασμός, quam si ex vivo ipsius pectore ac felicissimo illo ore manantem audires. Quam ob rem mihi saepe videri solet, inter omnia quae in usum vitae mortalium industria reperit, nihil esse utilius, quam usum literarum, nec ullam artem praestantiorem opificio typographorum. Quid enim felicius, quam cum eloquentissimis simul ac sanctissimis viris, quoties lubitum est, confabulari? neque minus habere perspectum illorum, qui ante tot annos vixerunt, ingenium, mores, cogitationes, studia, facta, quam si multis annis egisses cum illis consuetudinem? Nunquam mihi magis probatum est illud Quintiliani: *Ille sciat se profecisse, cui Cicero valde placere coeperit.* Mihi puero minus arridebat Cicero, quam Seneca; iamque natus eram annos viginti, priusquam ferrem diutinam eius lectionem,

quum caeteri pene omnes placerent. An aetatis progressu profecerim, nescio; certe nunquam mihi magis placuit Cicero, tum quum adamarem illa studia, quam nunc placuit seni, non tantum ob divinam quandam orationis felicitatem, verum etiam ob pectoris eruditi sanctimoniam. Profecto meum afflavit animum, meque mihi reddidit meliorem. Itaque non dubitem hortari iuventutem, ut in huius libris evolvendis atque etiam ediscendis bonas horas collocent potius, quam in rixosis ac pugnacibus libellis, quibus nunc undique scatent omnia. Me vero, tametsi iam vergente aetate, nec pudebit, nec pigebit, simulatque extricaro me ab his quae sunt in manibus, cum meo Cicerone redire in gratiam, pristinamque familiaritatem, nimium multis annis intermissam, renovare menses aliquot. Visum est autem, hoc quicquid est operae tibi dicare, multis ac magnis dotibus ornatissime Ulattene, sive ut hoc argumento declararem, mihi nondum excidisse suavissimam illam consuetudinem, qua mihi primum Friburgi singularis humanitas tua, raraque morum dexteritas, cognita perspectaque est: sive ut haberes hos Ciceronis libros emendatiores, quos literariae pubi iuberes praelegi. Nam scholae quoque curam potissimum ad te pertinere dicebas. Caeterum istic esse ranarum chorum, quae bonis obstrepant literis, mirum videri non debet, quum hae nusquam desint, quae cantionem illam occinant ex vetere comoedia, *βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ*. At istis fortiter neglectis oportet ea sequi, quae maxime sunt in rem iuventutis. Ad id praecipue conducet, si ludo praeficiatur aliquis non minus bonis moribus, quam bonis literis praeditus, cui salarium augeatur pro merito. Is primum iactis utriusque linguae fundamentis, optimos quosque auctores praelegat, hoc est M. Tullium, et ut quisque est M. Tullio proximus. Ex

poetis deligat castos; caeterum ex his, qui lectu digni sunt ob eruditionem, sed perniciosi propter obscoenitatem, (quo de genere est Martialis,) excerpenda censeo, quae pueris tuto praelegi possint. Sed de his fortasse alias plura, quanquam nemo rectius consulet, quam Leonardus Pricardus, vir et eruditione varia, et morum integritate, et multo rerum usu consultissimus. — Bene vale.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBRI QUINQUE.

TUSCULANARUM

M. TULLI CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD
M. BRUTUM
LIBER PRIMUS.

Cap. I. §. 1. Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, retuli me, *Brute*, te hortante maxume ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi: et cum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur: hoc mihi Latinis litteris illustrandum putavi. non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. §. 2. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiaris nos profecto et melius tuemur et lautius: rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? §. 3. Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat: in quo erat facile vincere non repugnantis. nam cum apud

Graecos antiquissimum e doctis genus sit poetarum: si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo: serius poeticam nos accepimus. annis enim fere DX post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio Caeci filio M. Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium; qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius.

Cap. II. Sero igitur a nostris poetae vel cogniti vel recepti. quamquam est in Originibus solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus: honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in provinciam poetas duxisset. duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poetis, eo minora studia fuerunt: nec tamen sic, qui magnis ingeniis in eo genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. §. 4. an censemus, si Fabio nobilissumo homini laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polycletos et Parrhasios fuisse? Honos alit artis omnesque incenduntur ad studia gloria iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus. igitur et Epaminondas princeps meo iudicio Graeciae fidibus praeclare cecinisse dicitur: Themistoclesque aliquot ante annis, cum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt discebantque id omnes, nec qui nesciebat satis excultus doctrina putabatur. §. 5. In summo apud illos honore geometria fuit: itaque nihil mathematicis illustrius. at nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum.

Cap. III. At contra oratorem celeriter complexi sumus: nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum; post autem eruditum. nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est: studiosum autem eum, qui his aetate anteibat, Catonem: post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos: inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur.

Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum: quae illustranda et excitanda nobis est, ut si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. §. 6. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse Latini libri dicuntur scripti inconsiderate, ab optumis illis quidem viris, sed non satis eruditis. fieri autem potest, ut recte quis sentiat, et id, quod sentit, polite eloqui non possit: sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec illustrare possit nec delectatione aliqua adlicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. itaque suos libros ipsi legunt cum suis nec quisquam adtingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Qua re si aliquid oratoriae laudis nostra adtulimus industria, multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

Cap. IV. §. 7. Sed ut Aristoteles vir summo ingenio, scientia, copia, quom motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentis docere et prudentiam cum eloquentia iungere: sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari. hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maxumis quaestionibus copiose posset ornateque dicere: in quam exercitationem ita nos studiose operam dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus: ut nuper tuum post discessum in Tusculano cum essent complures mecum familiares, temptavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam caussas, quod nemo me diutius fecit: sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire vellet; ad id aut sedens aut ambulans disputabam.

§. 8. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. fiebat autem ita, ut cum is, qui audire vellet, dixisset quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. nam ita facillume, quid veri simillumum esset, inveniri

posse Socrates arbitrabatur, sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

Cap. V. §. 9. *A.* Malum mihi videtur esse mors.

M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est.

A. Utrisque.

M. Est miserum igitur, quoniam malum.

A. Certe.

M. Ergo et ii, quibus evenit iam, ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri.

A. Mihi ita videtur.

M. Nemo ergo non miser.

A. Prorsus nemo.

M. Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes — moriendum est enim omnibus —, esset tamen miseriae finis in morte: quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnis, quicumque nati sunt.

A. Ita prorsus existumo.

§. 10. *M.* Dic, quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, travectio Acherontis?

Mento summam aquam adtingens enectus siti Tantalus?

tum illud, quod

Sisyphu' versat
Saxum sudans nitendo neque proficit hilum?

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius, nec quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maxuma

corona caussa dicenda. Haec fortasse metuis et idcirco mortem censes esse sempiternum malum.

CAP. VI. *A.* Adeone me delirare censes, ut ista esse credam?

M. An tu haec non credis?

A. Minume vero.

M. Male, hercule, narras.

A. Cur? quaeso.

M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem.

A. Quis enim non in eius modi caussa? §. 11. aut quid negoti est haec poetarum et pictorum portenta convincere?

M. Atqui pleni sunt libri contra ista ipsa disserentium philosophorum.

A. Inepte sane. quis enim est tam excors, quem ista moveant?

M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli.

A. Ita prorsus existumo.

M. Ubi ergo sunt ii, quos miseros dicis? aut quem locum incolunt? si enim sunt, nusquam esse non possunt.

A. Ego vero nusquam esse illos puto.

M. Igitur ne esse quidem?

A. Prorsus isto modo: et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.

§. 12. *M.* Iam mallem Cerberum metueres, quam ista tam inconsiderate diceres.

A. Quid tandem?

M. Quem esse negas, eundem esse dicis. ubi est acumen tuum? cum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse.

A. Non sum ita hebes, ut istud dicam.

M. Quid dicis igitur?

A. Miserum esse verbi caussa M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn. Pompeium, qui tanta dignitate, tanta gloria sit orbatus; omnis denique miseros, qui hac luce careant.

M. Revolveris eodem. sint enim oportet, si miseri sunt: tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. si igitur non sunt, nihil possunt esse; ita ne miseri quidem sunt.

A. Non dico fortasse etiam, quod sentio. nam istuc ipsum non esse, cum fueris, miserrumum puto.

§. 13. *M.* Quid? miserius, quam omnino numquam fuisse? ita qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt: et nos ipsi, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus, ante quam nati. ego autem non commemini, ante quam sum natus, me miserum. tu si meliore memoria es, velim scire ecquid de te recordere.

Cap. VII. *A.* Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sunt, et non eos miseros, qui mortui sunt.

M. Esse ergo eos dicis.

A. Immo, quia non sint, cum fuerint, eo miseros esse.

M. Pugnantia te loqui non vides? quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quidquam esse, qui non sit? an tu egressus porta Capena, cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?

A. Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam, *miseros esse*, sed tantum, *miseros*, ob id ipsum, quia non sunt.

M. Non dicis igitur, *miser est M. Crassus*, sed tantum, *miser M. Crassus*.

A. Ita plane.

§. 14. *M.* Quasi non necesse sit, quidquid isto modo pronuncies, id aut esse aut non esse. an tu dialecticis ne imbutus quidem es? in primis enim hoc traditur; omne pronunciatum — sic enim mihi in praesentia occurrit, ut appellarem ἀξίωμα; utar post alio, sed si invenero melius — id ergo est pronunciatum, quod est verum aut falsum. Cum igitur dicis: *miser M. Crassus*, aut hoc dicis: *miser est M. Crassus*: ut possit iudicari verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino.

A. Age iam concedo non esse miseros, qui mortui sint; quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri sumus? quae enim potest in vita esse iucunditas, cum dies et noctis cogitandum sit, iam iamque esse moriendum?

Cap. VIII §. 15. *M.* Ecquid ergo intellegis, quantum mali de humana condicione deieceris?

A. Quonam modo?

M. Quia si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vita: nunc video calcem; ad quam cum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. sed tu mihi videris Epicharmi acuti nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi.

A. Quam? non enim novi.

M. Dicam si potero Latine. scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine.

A. Et recte quidem. sed quae tandem est Epicharmi ista sententia?

M. *Emori nolo: sed me esse mortuum nihil aestumo.*

A. Iam agnosco Graecum. sed quoniam coegisti, ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse; perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse, miserum putem.

§. 16. *M.* Iam istuc quidem nihil negoti est: sed etiam maiora molior.

A. Quo modo hoc nihil negoti est? aut quae sunt tandem ista maiora?

M. Quia quoniam post mortem nihil est mali, ne mors quidem est malum; cui proxumum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur.

A. Uberius ista, quaeso. haec enim spinosiora prius ut confitear me cogunt, quam ut adsentiar. sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri?

M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem.

A. Non postulo id quidem; aveo tamen audire. ut enim non efficias quod vis, tamen mors ut malum non sit efficies. sed nihil te interpellabo: continentem orationem audire malo.

§. 17. *M.* Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis?

A. Superbum id quidem est; sed nisi quid necesse erit, malo ne roges.

Cap. IX. *M.* Geram tibi morem et ea quae vis ut potero explicabo: nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa quae dixero, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. ultra enim quo progrediar, quam ut veri similia videam non habeo. certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientis esse profitentur.

A. Tu ut videtur, nos ad audiendum parati sumus.

§. 18. *M.* Mors igitur ipsa, quae videtur notissuma res esse, quid sit primum est videndum. Sunt enim qui discessum animi a corpore putent esse mortem. sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere animumque in corpore exstingui. qui discedere animum censent, alii statim dissupari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde magna dissensio est. aliis cor ipsum animus videtur: ex quo *excordes*, *vecordes*, *concordes*que dicuntur, et Nasica ille prudens bis consul *Corculum* et

Egregie cordatus homo, Catus Aeliu' Sextus.

§. 19. Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere. aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quandam partem esse animum: sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum. animum autem alii animam, ut fere nostri declarant nomine. nam et *agere animam* et *efflare* dicimus et *animosos* et *bene animatos* et *ex animi sententia:* ipse autem animus ab anima dictus est. Zenoni Stoico animus ignis videtur.

Cap. X. Sed haec quidem, quae dixi, cor, [sanguinem,] cerebrum, animam, ignem, volgo: reliqua fere singuli. §. 20. Ut multi ante veteres, proxume autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quandam, velut in cantu et fidibus quae harmonia dicitur; sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri, tamquam in cantu sonos. hic ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse, verum numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxuma esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum: cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partis parere voluit, iram et cupiditatem: quas locis disclusit; iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. §. 21. Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium primo libro multos loquentis facit: duobus Pherecratem quendam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustraque et animalia et animantis appellari; neque in homine inesse animum vel animam nec in bestia; vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quidquam, nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat. §. 22. Aristoteles longe omnibus — Platonem semper excipio — praestans et ingenio et diligentia, cum quattuor nota illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orirentur, quintam quandam naturam censet esse, e qua sit mens. cogitare enim et providere et discere et docere et invenire aliquid et tam multa alia, meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari. haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat: quintum genus adhibet vacans nomine; et sic ipsum ani-

mum ἐνδελέχειαν appellat novo nomine quasi quandam *continuatam motionem et perennem.*

Cap. XI. Nisi quae me forte fugiunt, hae sunt fere de animo sententiae. Democritum enim magnum quidem illum virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito omittamus. nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat. §. 23. Harum sententiarum quae vera sit deus aliqui viderit: quae veri similluma magna quaestio est. utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus, an ad propositum redire?

A. Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est difficile confundere. qua re si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus: sin id non potest, nisi hac quaestione animorum explicata, nunc si videtur hoc, illud alias.

M. Quod malle te intellego, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit aut sit bonum potius. §. 24. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus; certe quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore: si anima est, fortasse dissupabitur, si ignis, exstinguetur: si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest: pariter enim cum vita sensus amittitur: non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. reliquorum sententiae spem adferunt, si te forte hoc delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint: in caelum quasi in domicilium suum pervenire.

A. Me vero delectat: idque primum ita esse velim; deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim.

M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? num eloquentia Platonem superare possumus? evolve diligenter eius eum librum qui est *de animo*, amplius quod desideres nihil erit.

A. Feci mehercule et quidem saepius. sed nescio quo modo, dum lego, adsentior: cum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, adsensio omnis illa elabitur.

§. 25. *M.* Quid hoc: dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire?

A. Do vero.

M. Quid? si maneant?

A. Beatos esse concedo.

M. Sin intereant?

A. Non esse miseros, quoniam ne sint quidem. nam istud coacti a te paullo ante concessimus.

M. Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi videri dicis? quae aut beatos nos efficiet animis manentibus aut non miseros sensu carentis?

Cap. XII. §. 26. *A.* Expone igitur, nisi molestum est, primum animos, si potes, remanere post mortem, tum si minus id obtinebis — est enim arduum —, docebis carere omni malo mortem. ego enim istud ipsum vereor ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse.

M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optumis possumus; quod in omnibus caussis et debet et solet valere plurumum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

§. 27. Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos *cascos* appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret: idque cum multis aliis rebus tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intellegi licet; quas maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse: in ceteris humi retineretur et permaneret tamen. §. 28. Ex hoc et nostrorum opinione

Romulus in caelo cum dis agit aevom,

ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum, Hercules, tantus et tam praesens habetur deus. hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres: qui non modo adiutores in praeliis victoriae populi Romani, sed etiam nuncii fuisse perhibentur. Quid? Ino Cadmi filia nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis, *Matuta* habetur a nostris? quid? totum prope caelum, ne pluris persequar, nonne humano genere completum est?

Cap. XIII. §. 29. Si vero scrutari vetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner: ipsi illi maiorum gentium di qui habentur, hinc a nobis profecti in caelum reperientur. Quaere, quorum demonstrantur sepulcra in Graecia, reminiscere, quoniam es initiatus, quae traduntur mysteriis: tum denique quam hoc late pateat intelleges. Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractare coepissent, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant: rationes et caussas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur iisque maxume nocturnis, ut viderentur ii, qui vita excesserant, vivere.

§. 30. Ut porro firmissumum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio: multi de dis prava sentiunt — id enim vitioso more effici solet; — omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur: nec vero id collocutio hominum aut consensus efficit, non institutis opinio est confirmata, non legibus: omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est: — quis est igitur qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? tolle hanc opinionem; luctum sustuleris. nemo enim maeret suo incommodo: dolent fortasse et anguntur: sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem diliximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire. At-

que haec ita sentimus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

Cap. XIV. §. 31. Maxumum vero argumentum est naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt et maxumae quidem, quae post mortem futura sint.

Serit
arbores, quae alteri saeculo prosient,

ut ait in Synephebis: quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? Ergo arbores seret diligens agricola, quarum adspiciet bacam ipse numquam: vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptationes filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monumenta, quid elogia significant, nisi nos futura etiam cogitare. §. 32. Quid illud? num dubitas, quin specimen naturae capi deceat ex optuma quaque natura? quae est melior igitur in hominum genere natura, quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules: numquam abisset, nisi cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. Vetera iam ista et religione omnium consecrata.

Cap. XV. Quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? isdemne ut finibus nomen suum, quibus vita, terminaretur? Nemo umquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem. §. 33. Licuit esse otioso Themistocli; licuit Epaminondae; licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi: sed nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum: idque in maxumis ingeniis altissumisque animis et exsistit maxume et apparet facillume. quo quidem dempto quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret?

§. 34. Loquor de principibus. quid poetae? nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud?

Adspicite, o cives, senis Enni imagini' formam.
Hic vostrum panxit maxuma facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres adfecerat gloria: idemque,

Nemo me lacrumis decoret nec funera fletu
Faxit. cur? volito vivo' per ora virum.

Sed quid poetas? opifices post mortem nobilitari volunt. quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clypeo Minervae, cum inscribere non liceret? quid nostri philosophi? nonne in his ipsis libris, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt?

§. 35. Quod si omnium consensus naturae vox est; omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat, qui vita cesserint: nobis quoque idem existumandum est. et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitrabimur, quia natura optuma sint, cernere naturae vim maxume: veri simile est, cum optumus quisque maxume posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

Cap. XVI. §. 36. Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint ratione cognoscimus: sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint, ratione discendum est. cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine caussa videbare. in terram enim cadentibus corporibus iisque humo tectis, e quo dictum est *humari*, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. quam eorum opinionem magni errores consecuti sunt: quos auxerunt poetae: §. 37. frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

Adsum atque advenio Acherunte vix, via alta atque ardua,
Per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
Maxumis: ubi rigida constat crassa caligo inferum:

tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent nec intellegi. animos enim per se ipsos viventis non poterant mente complecti: formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota νεκυία: inde ea, quae meus amicus Appius νεκρομαντεῖα faciebat: inde in vicinia nostra Averni lacus,

> *unde animae excitantur obscura umbra, aperto ostio*
> *altae Acheruntis, falso sanguine, mortuorum imagines.*

Has tamen imagines loqui volunt; quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. nihil enim animo videre poterant: ad oculos omnia referebant. §. 38. Magni autem est ingeni revocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. itaque credo equidem etiam alios tot saeculis; sed, quod litteris exstet, Pherecydes Syrius primus dixit animos esse hominum sempiternos: antiquus sane, fuit enim meo regnante gentili. hanc opinionem discipulus eius, Pythagoras, maxume confirmavit: qui cum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam cum honore disciplinae, tum etiam auctoritate: multaque saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

Cap. XVII. Sed redeo ad antiquos. rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. §. 39. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam adtulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus.

A. An tu cum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? errare, mehercule, malo cum Platone,

quem tu quanti facias scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire.

§. 40. *M.* Macte virtute! ego enim ipse cum eodem ipso non invitus erraverim. Num igitur dubitamus? an sic, ut pleraque? — quamquam hoc quidem minume, persuadent enim mathematici —: terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puncti instar obtinere, quod κέντρον illi vocant: eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum; ut quasi partita habeant inter se ac divisa momenta; ut terrena et humida suopte nutu et suo pondere ad paris angulos in terram et in mare ferantur; reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora appetente sive, quod a gravioribus leviora natura repellantur. quae cum constent; perspicuum debet esse, animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, sublime ferri. §. 41. Si vero aut numerus quidam sit animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa, non nominata magis quam non intellecta natura: multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissume se ecferant. Horum igitur aliquid animus est; ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

Cap. XVIII. Dicaearchum vero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines omittamus: quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat; alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus; quorum varia compositio etiam harmonias efficit pluris: membrorum vero situs et figura corporis vacans animo, quam possit harmoniam efficere, non video. Sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli: canere ipse doceat. bene enim illo proverbio Graecorum praecipitur:

Quam quisque norit artem, in hac se exerceat.

§. 42. Illam vero funditus eiiciamus individuorum corporum levium et rotundorum concursionem fortuitam: quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse volt.

Is autem animus, qui si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissumum videri video Panaetio; superiora capessat necesse est. nihil enim habent haec duo genera proni et supera semper petunt. Ita sive dissupantur, procul a terris id evenit; sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum, et ab his perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aer, qui est terrae proxumus. calidior est enim vel potius ardentior animus, quam est hic aer, quem modo dixi crassum atque concretum: quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra terreno principiorum genere confecta ardore animi concalescunt.

Cap. XIX. §. 43. Accedit, ut eo facilius animus evadat ex hoc aere, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius; nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. qui si permanet incorruptus suique similis: necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur; quod et humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem cum superavit animus naturamque sui similem contigit et agnovit; iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se ecferendi facit. Cum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus est, tamquam paribus examinatus ponderibus, nullam in partem movetur; eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui simile penetravit, in quo nulla re egens aletur et sustentabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.

§. 44. Cumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnis fere cupiditates eoque magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere cupiamus: profecto beati erimus, cum corporibus relictis et

cupiditatum et aemulationum erimus expertes. quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius, totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus; propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri visendi; et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. §. 45. Haec enim pulcritudo etiam in terris *patritam* illam et *avitam*, ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, cum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant.

Cap. XX. Etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium Ponti viderunt, et eas angustias, per quas penetravit ea quae est nominata Argo, quia Argivi in ea,

delecti viri,
vecti, petebant pellem inauratam arietis;

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda:

quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit eiusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabilis regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantis?

§. 46. Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus. neque est enim ullus sensus in corpore: sed ut non physici solum docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad auris, ad naris, a sede animi perforatae. itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi impediti, apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus nec audimus: ut facile intellegi possit, animum et videre et audire, non eas partis, quae quasi fenestrae sint animi; quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid? quod eadem mente res dissimillumas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque

nunciis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur, et is omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, cum quo natura fert, liber animus pervenerit. §. 47. Nam nunc quidem quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissumo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodam modo: cum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet, quo minus percipiat, quale quidque sit.

Cap. XXI. Quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus. §. 48. Quae quidem cogitans soleo saepe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur, eiusque inventori et principi gratias exsultantes agunt eumque venerantur ut deum: liberatos enim se per eum dicunt gravissumis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? quae est anus tam delira, quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis? *Acherusia templa alta Orci pallida leti, obnubila tenebris loca.* Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? e quo intellegi potest, quam acuti natura sint, quoniam haec sine doctrina credituri fuerunt. §. 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt, se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. quod ut ita sit — nihil enim pugno —, quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? nec tamen mihi sane quidquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. ut enim rationem Plato nullam adferret — vide quid homini tribuam —, ipsa auctoritate me frangeret: tot autem rationes adtulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

Cap. XXII. §. 50. Sed plurumi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte mulctant: neque aliud est quidquam, cur incredibilis his animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit

vacans corpore, intellegere et cogitatione comprehendere. Quasi vero intellegant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus; ut, si iam possent in homine uno cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta sit eius tenuitas ut fugiat aciem. §. 51. Haec reputent isti, qui negant, animum sine corpore se intellegere posse: videbunt, quem in ipso corpore intellegant. mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio multoque obscurior, qualis animus in corpore sit, tamquam alienae domui, quam qualis, cum exierit, et in liberum caelum quasi domum suam venerit. nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit, intellegere non possumus; certe et deum ipsum et divinum animum, corpore liberatum, cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intellegentia, nullum omnino animum esse dixerunt.

§. 52. Est illud quidem vel maxumum animo ipso animum videre: et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. non enim credo id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus. neque nos corpora sumus: neque ego, tibi haec dicens, corpori tuo dico. cum igitur, *nosce te*, dicit, hoc dicit, *nosce animum tuum*. nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum: ab animo tuo quidquid agitur, id agitur a te. hunc igitur nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum: sic ut tributum a deo sit hoc se ipsum posse cognoscere.

§. 53. Sed si qualis sit animus ipse animus nesciat: dic, quaeso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re publica.

CAP. XXIII. „Quod semper movetur, aeternum est. quod autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitatur alicunde, quando finem habet motus, vivendi

finem habeat necesse est. solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit: quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. §. 54. Principi autem nulla est origo. nam e principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit, si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum omnisque terra consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsa moveatur. Cum pateat igitur, aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. nam haec est propria natura animi atque vis, quae si est una ex omnibus, quae se ipsa semper moveat; neque nata certe est et aeterna est."

§. 55. Licet concurrant plebeii omnes philosophi, — sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident appellandi videntur — non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter conclusum sit, intellegent. Sentit igitur animus se moveri: quod cum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri; nec accidere posse, ut ipse umquam a se deseratur. ex quo efficitur aeternitas: nisi quid habes ad haec.

A. Ego vero facile sim passus, ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire: ita isti faveo sententiae.

Cap. XXIV. §. 56. *M.* Quid? illa tandem num leviora censes, quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae si cernerem quem ad modum nasci possent, etiam quem ad modum interirent viderem. nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram vi-

deor posse dicere, unde concreta et quo modo facta sint? animum ipsum, si nihil esset in eo, nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari, quam vitis, quam arboris: haec enim etiam dicimus vivere. item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut fugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis.

§. 57. Habet primum memoriam et eam infinitam rerum innumerabilium: quam quidem Plato recordationem esse volt vitae superioris. nam in illo libro, qui inscribitur *Μένων*, pusionem quendam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. ad ea sic ille respondet, ut puer: et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo si geometrica didicisset. ex quo effici volt Socrates, ut discere nihil aliud sit nisi recordari. quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita: docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare, se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere: nec vero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas *ἐννοίας* vocant, haberemus, nisi animus, ante quam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. §. 58. Cumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur: — nihil enim putat esse, quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit; quale *ἰδέαν* appellat ille, nos speciem — non potuit animus haec in corpore inclusus agnoscere; cognita adtulit: ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. neque ea plane videt animus, cum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit; sed cum se collegit atque recreavit, tum agnoscit illa reminiscendo. ita nihil aliud est discere nisi recordari.

§. 59. Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. quid est enim illud, quo meminimus? aut quam habet vim? aut unde naturam? Non

quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur; quanta Theodectes; quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas; quanta nuper Charmadas; quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus; quanta noster Hortensius. de communi hominum memoria loquor et eorum maxume, qui in aliquo maiore studio et arte versantur. quorum quanta mens sit, difficile est existumare: ita multa meminerunt.

Cap. XXV. §. 60. Quorsus igitur haec spectat oratio? quae sit illa vis, et unde sit, intellegendum puto. non est certe nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum, anima sit ignisve: nescio nec me pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam: illud, si ulla alia de re obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum iurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrane tibi aut hoc nebuloso et caliginoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? Si quid sit hoc non vides, at quale sit vides: si ne id quidem; at quantum sit profecto vides. §. 61. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? absurdum id quidem. qui enim fundus aut quae talis animi figura intellegi potest? aut quae tanta omnino capacitas? an imprimi quasi ceram animum putamus et memoriam esse signatarum rerum in mente vestigia? quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia? quae porro tam immensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere?

Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea videtur? §. 62. aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina? aut qui dissupatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit? aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit? aut qui errantium stellarum cursus, progressiones, institiones notavit? Omnes magni; etiam superiores, qui frugis, qui

vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt: a quibus mansuefacti et exculti, a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. nam et auribus oblectatio magna parta est, inventa et temperata varietate et natura sonorum, et astra suspeximus, tum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa, non re, sed vocabulo errantia. quorum conversiones omnisque motus qui animus vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in caelo. §. 63. Nam cum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit; effecit idem, quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillumos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari.

Cap. XXVI. §. 64. Mihi vero ne haec quidem notiora et illustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poetam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine maiore quadam vi fluere, abundantem sonantibus verbis, uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud, nisi, ut Plato, donum, ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit; eademque ab animo tamquam ab oculis, caliginem dispulit, ut omnia supera infera, prima ultima media videremus.

§. 65. Prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? profecto id, quo ne in deo quidem quidquam maius intellegi potest. non enim ambrosia deos aut nectare aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror: nec Homerum audio, qui Ganymedem a dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret: non iusta caussa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. fingebat haec Homerus et humana

ad deos transferebat. divina mallem ad nos. Quae autem divina? vigere, sapere, invenire, meminisse.

Ergo animus, ut ego dico, divinus, ut Euripides dicere audet, deus est: et quidem, si deus aut anima aut ignis est; idem est animus hominis. nam ut illa natura caelestis et terra vacat et humore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers. sin autem est quinta quaedam natura ab Aristotele inducta primum: haec et deorum est et animorum. Hanc nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione hoc expressimus:

Cap. XVII. §. 66. „Animorum nulla in terris origo inveniri potest. nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur: nihil ne aut humidum quidem aut flabile, aut igneum. his enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget; caeleste et divinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno.“ §. 67. Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens.

Ubi igitur aut qualis est ista mens? — Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intellegendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? — Non valet tantum animus, ut sese ipse videat: at ut oculus, sic animus se non videns alia cernit. non videt autem, quod minumum est, formam suam: fortasse! quamquam id quoque: sed relinquamus: vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. haec magna, haec divina, haec sem-

piterna sunt. Qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

Cap. XXVIII. §. 68. Ut cum videmus speciem primum candoremque caeli; deinde conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus, tum vicissitudines dierum ac noctium, commutationesque temporum quadripartitas, ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas; eorumque omnium moderatorem et ducem solem: lunamque accretione et deminutione luminis quasi fastorum notantem et significantem dies; tum in eodem orbe, in duodecim partis distributo, quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissume servantis, disparibus inter se motibus; nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam; tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum; quarum altera, quam nos incolimus,

sub axe posita ad stellas septem, unde horrifer
Aquiloni stridor gelidas molitur nivis;

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci ἀντίχθονα; §. 69. ceteras partis incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore: hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

caelum nitescere, arbores frondescere,
vites laetificae pampinis pubescere,
rami bacarum ubertate incurvescere,
segetes largiri fruges, florere omnia,
fontes scatere, herbis prata convestirier:

tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda; hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac deorum, ipsorumque cultorem; atque hominis utilitati agros omnis et maria parentia — §. 70. haec igitur et alia innumerabilia cum cernimus, possumusne dubitare, quin his praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni videtur, vel si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris? sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut deum

non vides; tamen, ut deum agnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum et inventione et celeritate motus, omnique pulcritudine virtutis, vim divinae mentis agnoscito.

Cap. XXIX. In quo igitur loco est? credo equidem in capite; et cur credam, rationem adferre possum. sed alias, ubi sit animus; certe quidem in te est.

Quae est ei natura? propria puto et sua. sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et formam. §. 71. In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. quod cum ita sit, certe nec secerni nec dividi nec discerpi nec distrahi potest nec interire igitur. est enim interitus quasi discessus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus, Socrates nec patronum quaesivit ad iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque liberam contumaciam, a magnitudine animi ductam, non a superbia: et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit; et paucis ante diebus, cum facile posset educi e custodia, noluit; et tum pene in manu iam mortiferum illud tenens poculum, locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur adscendere.

Cap. XXX. §. 72. Ita enim censebat itaque disseruit: duas esse vias duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. nam qui se humanis vitiis contaminavissent, et se totos lubidinibus dedidissent, quibus caecati, vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent, vel re publica violanda fraudes inexpiabilis concepissent, his devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum: qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minuma cum corporibus contagio,

seseque ab his semper sevocassent, essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum; his ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. §. 73. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine caussa Apollini dicati sunt, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur; sic omnibus bonis et doctis esse faciendum. nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret, diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui cum acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut adspectum omnino amitterent: sic mentis acies se ipsam intuens non numquam hebescit; ob eamque caussam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens, tamquam in rate in mari immenso, nostra vehitur oratio.

§. 74. Sed haec et vetera et a Graecis. Cato autem sic abiit e vita, ut caussam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis deus, iniussu hinc nos suo demigrare: cum vero caussam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis; nae ille, medius fidius, vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit. nec tamen illa vincla carceris ruperit — leges enim vetant —; sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legituma, sic a deo evocatus atque emissus, exierit. *tota enim philosophorum vita*, ut ait idem, *commentatio mortis est.*

Cap. XXXI. §. 75. Nam quid aliud agimus, cum a voluptate, id est, a corpore, cum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, cum a re publica, cum a negotio omni sevocamus animum? quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad se ipsum advocamus, secum esse cogimus, maxumeque a corpore abducimus? secernere autem a corpore animum nec quidquam aliud, est mori discere. Qua re hoc commentemur, mihi crede; disiungamusque nos a corporibus, id est, consuescamus mori. Hoc et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile: et cum illuc ex his vinclis emissi feremur,

minus tardabitur cursus animorum. nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti sunt, tardius ingrediuntur; ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo cum venerimus, tum denique vivemus. nam haec quidem vita mors est: quam lamentari possem, si luberet.

§. 76. *A*. Satis tu quidem in Consolatione es lamentatus: quam cum lego, nihil malo, quam has res relinquere; his vero modo auditis, multo magis.

M. Veniet tempus et quidem celeriter; et sive retractabis sive properabis; volat enim aetas. tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear, ne homini nihil sit non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius: si quidem vel di ipsi vel cum dis futuri sumus.

A. Quid refert?

M. Adsunt enim qui haec non probent. ego autem numquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla uti ratione, ut mors tibi videri malum possit.

A. Qui potest, cum ista cognoverim?

§. 77. *M*. Qui possit rogas? catervae veniunt contra dicentium nec solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo modo doctissumus quisque contemnit, acerrume autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit. is enim tris libros scripsit, qui *Lesbiaci* vocantur, quod Mytilenis sermo habetur; in quibus volt efficere animos esse mortalis. Stoici autem usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos; semper, negant.

Cap. XXXII. Numne vis igitur audire, cur, etiam si ista sint, mors tamen non sit in malis?

A. Ut videtur: sed me nemo de immortalitate depellet.

§. 78. *M*. Laudo id quidem: etsi nihil animis oportet confidere. movemur enim saepe aliquo acute concluso; labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus: in his est enim aliqua obscuritas. id igitur si acciderit, simus armati.

A. Sane quidem: sed ne accidat, providebo.

M. Num quid igitur est caussae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus; eos dico, qui aiunt animos manere, cum e corpore excesserint, sed non semper?

A. Istos vero: qui, quod tota in hac caussa difficillumum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem: illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso quod volunt consequens, id certe non dant, ut, cum diu permanserit, ne intereat.

M. Bene reprehendis: et se isto modo res habet.

§. 79. Credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissumum, quem sanctissumum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. volt enim, quod nemo negat, quidquid natum sit, interire: nasci autem animos; quod declaret eorum similitudo qui procreentur; quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus appareat. alteram autem adfert rationem: nihil esse quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem animos; ergo etiam interire.

Cap. XXXIII. §. 80. Haec refelli possunt. sunt enim ignorantis, cum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae lubidinesque versentur: quas is, contra quem haec dicantur, semotas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis apparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes: hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat; et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint. multa enim e corpore exsistunt quae acuant mentem; multa quae obtundant. Aristoteles quidem ait *omnis ingeniosos melancholicos* esse; ut ego me tardiorem esse non moleste feram. enumerat multos; idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, adfert. Quod si tanta vis est ad habitum mentis in his, quae gignuntur in corpore: ea sunt autem quaecumque sunt, quae simi-

litudinem faciant: nihil necessitatis adfert, cur nascatur, animi similitudo. §. 81. Omitto similitudines. Vellem adesse posset Panaetius: vixit cum Africano: quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos; facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrumus: cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis nepos, multorumque aliorum virorum clarorum, quos nihil adtinet nominare, nepotes et filii.

Sed quid agimus? oblitine sumus, hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quidquam mali esse in morte?

A. Ego vero memineram: sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

Cap. XXXIV. §. 82. *M.* Video te alte spectare, et velle in caelum migrare.

A. Spero fore, ut contingat id nobis. sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: video nos, si ita sit, privari spe beatioris vitae.

M. Mali vero quid adfert ista sententia? fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? nemo id quidem dicit: etsi Democritum insimulat Epicurus; Democritii negant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet: ipse enim nusquam est. ubi igitur malum est, quoniam nihil tertium est? an, quoniam ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! et falsum esse arbitror: et fit plerumque sine sensu, non numquam etiam cum voluptate. totumque hoc leve est, qualecumque est: fit enim ad punctum temporis: §. 83. illud angit vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. Vide, ne a malis dici verius possit. Quid ego nunc lugeam vitam hominum? vere et iure possum. sed quid necesse est, cum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos, quantum potuimus, consolati su-

mus. A malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. Et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent.

§. 84. Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est: quem ait, cum ei nihil accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse, lecto Platonis libro. Eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est, Ἀποκαρτερῶν, quod a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis: quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda. possem id facere; etsi minus, quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. Mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solatiis ornamentisque privati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

Cap. XXXV. §. 85. Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna volnus acceperit: Metellus ille honoratus quattuor filiis, at quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis: in utroque eandem habuit fortuna potestatem; sed usa in altero est. Metellum enim multi filii, filiae, nepotes, neptes in rogum imposuerunt: Priamum tanta progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si vivis filiis, incolumi regno, occidisset,

— astante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis:

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. at certe ei melius evenisset nec tam flebiliter illa canerentur:

haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Quasi vero ista, vel quidquam tum potuerit ei melius accidere. Quod si ante occidisset, tamen eventum omnino amisisset: hoc autem tempore sensum amisit malorum. §. 86. Pompeio, nostro familiari, cum graviter ae-

grotasset Neapoli, melius est factum. coronati Neapolitani fuerunt; nimirum etiam Puteolani; volgo ex oppidis publice gratulabantur. ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. Utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus an a malis discessisset; certe a miseris. non enim cum socero bellum gessisset, non imparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, non liberi defleti, non fortunae omnes a victoribus possiderentur. qui si mortem tum obisset, in amplissumis fortunis occidisset; is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibilis hausit calamitates!

Cap. XXXVI. Haec morte effugiuntur, etiam si non evenerunt, tamen, quia possunt evenire: sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi quisque fortunam: proinde quasi aut plures fortunati sint, quam infelices, aut certi quidquam sit in rebus humanis; aut sperare sit prudentius, quam timere.

§. 87. Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitae commodis idque esse miserum? certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla *carere?* triste enim est nomen ipsum *carendi*, quia subiicitur haec vis: habuit, non habet; desiderat; requirit; indiget. haec, opinor, incommoda sunt carentis. caret oculis; odiosa caecitas: liberis; orbitas. Valet hoc in vivis: mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt. nos, qui sumus, num aut si cornibus caremus aut pennis, sit qui id dixerit? certe nemo. quid ita? quia, cum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias, te non habere. §. 88. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum, confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minuma quidem suspicio sensus relinquatur: hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est,

ut sciatur, quid sit *carere*, ne relinquatur aliquid erroris in verbo. *Carere* igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis. inest enim velle in carendo: nisi cum sic, tamquam in febri, dicitur; alia quadam notione verbi. dicitur enim alio modo etiam *carere*, cum aliquid non habeas, et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. *carere* in morte non dicitur; nec enim esset dolendum: dicitur illud, *bono carere*, quod est malum. Sed ne vivos quidem bono caret, si eo non indiget. sed in vivo intellegi tamen potest, regno te carere: dici autem hoc in te satis subtiliter non potest; posset in Tarquinio, cum regno esset expulsus: at in mortuo ne intellegi quidem. carere enim sentientis est: nec sensus in mortuo: ne carere quidem igitur in mortuo est.

Cap. XXXVII. §. 89. Quamquam quid opus est in hoc philosophari, cum rem non magno opere philosophia egere videamus? Quoties non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt? quae quidem si timeretur, non L. Brutus, arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentis Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Albinum Litana, Lucania Gracchum. Num quis horum miser hodie? ne tum quidem post spiritum extremum. nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto.

§. 90. At id ipsum odiosum est, sine sensu esse. Odiosum, si id esset carere. Cum vero perspicuum sit, nihil posse in eo esse, qui ipse non sit: quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe: sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo, illud animal, quod fuerit, factum esse nihil: is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et

regem Agamemnonem nihil interesse; nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego, illo vivo, fecerim Romam captam.

Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret? et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbem nostram potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur.

Cap. XXXVIII. §. 91. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus quotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat, ut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Qua re licet etiam, mortalem esse animum, iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. natura vero se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors. ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. in quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? alteri nulli sunt; alteros non adtinget.

§. 92. Quam qui leviorem faciunt, somni simillumam volunt esse. quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut cum sexaginta confecerit, reliquos dormiat: ne sues quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum opinor est experrectus. num igitur eum curare censes, cum Luna laboret? a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur. quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis eamque quotidie induis: et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, cum in eius simulacro videas esse nullum sensum?

Cap. XXXIX. §. 93. Pellantur ergo istae ineptiae pene aniles, ante tempus mori miserum esse. quod tan-

dem tempus? naturaene? At ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla praestituta die. Quid est igitur quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione acceperas. Idem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant: si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. Nondum gustaverat, inquit, vitae suavitatem: hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem ipsum in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem, quam nullam, adtingere: cur in vita secus? quamquam non male ait Callimachus, *multo saepius lacrimasse Priamum, quam Troilum.* Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. §. 94. cur? nam, reor non ullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior. nihil est enim profecto homini prudentia dulcius; quam, ut cetera auferat, adfert certe senectus.

Quae vero aetas longa est? aut quid omnino homini longum? nonne

modo pueros, modo adolescentis, in cursu a tergo insequens,
nec opinantis adsecuta est

senectus? sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. ex his igitur hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est: quae vero occidente sole, decrepita; eo magis, si etiam solstitiali die. confer nostram longissumam aetatem cum aeternitate; in eadem prope modum brevitate qua illae bestiolae reperiemur.

Cap. XL. §. 95. Contemnamus igitur omnis ineptias — quod enim levius huic levitati nomen imponam? — totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus. nam nunc quidem cogitationibus mollissumis effeminamur; ut si ante

mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti simus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi destitutique videamur. §. 96. Quod si exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur; pro di immortales! quam illud iter iucundum esse debet, quo, confecto, nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit!

Quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur. qui cum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset, relicum sic e poculo eiecit, ut id resonaret; quo sonitu reddito, arridens: *Propino*, inquit, *hoc pulcro Critiae*, qui in eum fuerat teterrumus. Graeci enim in conviviis solent nominare, cui poculum traditiuri sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam mortem contineret: vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est. §. 97. Quis hanc animi maxumi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? Vadit in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum, quo tyrannorum, Theramenes. quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

Cap. XLI. „Magna me," inquit, „spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. necesse est enim sit alterum de duobus; ut aut sensus omnino omnis mors auferat, aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur. quam ob rem, sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui non numquam, etiam sine visis somniorum, placatissumam quietem adfert: di boni? quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur! cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior? §. 98. Sin vera sunt quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas qui e vita excesserunt incolunt, id multo iam beatius est. Tene, cum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt,

evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste, cum fide vixerint? haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestumatis? equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. quanta delectatione autem adficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios, iudicio iniquo circumventos, convenirem! temptarem etiam summi regis, qui maxumas copias duxit ad Troiam et Ulixi Sisyphique prudentiam: nec ob eam rem cum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem, iudices, ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. §. 99. nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest, nec vivo nec mortuo: nec umquam eius res a dis immortalibus neglegentur. nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. nec vero his, a quibus accusatus sum, aut a quibus condemnatus, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt." Et haec quidem hoc modo: nihil autem melius extremo: „Sed tempus est," inquit; „iam hinc abire me, ut moriar; vos, ut vitam agatis. utrum autem sit melius, di immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem."

Cap. XLII. Nae ego haud paullo hunc animum malim, quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse, utrum sit melius: nam dixit ante: sed suum illud, nihil ut adfirmet, tenet ad extremum. §. 100. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus: intellegamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. nam vitae miserae mors finis esse videtur: mors si est misera, finis esse nullus potest.

Sed quid ego Socratem aut Theramenem praestantis viros virtutis et sapientiae gloria commemoro? cum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, cum ad

eam deceretur, damnatus ab ephoris, et esset vultu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus: *Contemsisne leges Lycurgi?* responderit: *Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere.* O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. §. 101. Talis innumerabilis nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

Dic, hospes, Spartae, nos te hic vidisse iacentis,
dum sanctis patriae legibus obsequimur.

Quid ille dux Leonidas dicit? *Pergite animo forti, Lacedaemonii: hodie apud inferos fortasse cenabimus.* Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant. E quibus unus, cum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: *Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis: In umbra igitur*, inquit, *pugnabimus.* §. 102. Viros commemoro. qualis tandem Lacaena? quae cum filium in praelium misisset et interfectum audisset: *Idcirco*, inquit, *genueram, ut esset, qui pro patria morte non dubitaret occumbere.*

Cap. XLIII. Esto: fortes et duri Spartiatae: magnam habet vim rei publicae disciplina. Quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur: *Istis quaeso*, inquit, *ista horribilia minitare purpuratis tuis! Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putescat.*

Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existumem: rem non difficilem, his praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paullo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur: de quo iam tam multa diximus. §. 103. Cum enim de immortalitate animorum disputavisset et iam moriendi tempus

urgeret, rogatus a Critone, quem ad modum sepeliri vellet: *Multam vero*, inquit, *operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi, me hinc avolaturum neque quidquam mei relicturum. verum tamen, Crito, si me adsequi potueris, aut sicubi nactus eris, ut tibi videtur, sepelito. sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.*

Praeclare id quidem, qui et amico permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. §. 104. Durior Diogenes et id quidem sentiens, sed ut Cynicus asperius, proiici se iussit inhumatum. tum amici: *Volucribusne et feris? Minime vero*, inquit: *sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote. Qui poteris?* illi, *non enim senties. Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?* Praeclare Anaxagoras, qui cum Lampsaci moreretur quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid accidisset, auferri: *nihil necesse est*, inquit; *undique enim ad inferos tantumdem viae est.* Totaque de ratione humationis unum tenendum est ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat. in corpore autem perspicuum est, vel exstincto animo vel elapso, nullum residere sensum.

Cap. XLIV. §. 105. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem ad currum religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur: at illa sicut acerbissumam rem maeret:

Vidi, videre quod me passa aegerrume,
Hectorem curru quadriiugo raptarier.

Quem Hectorem? aut quam diu ille erit Hector? Melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

Immo enimvero corpus Priamo reddidi, Hectorem abstuli.

Non igitur Hectorem traxisti, sed corpus quod fuerat Hectoris. §. 106. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

Mater, te appello, quae curam somno suspensam levas,
Neque te mei miseret: surge et sepeli natum! —

Haec cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur; difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare. —

prius
quam ferae, volucresque . . .

— metuit, ne laceratis membris minus bene utatur; ne combustis, non extimescit —.

neu reliquias sic meas siris, denudatis ossibus,
tetra sanie delibutas, foede divexarier.

§. 107. — non intellego, quid metuat, cum tam bonos septenarios fundat ad tibiam. —

Tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. Exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus: durum hoc sane; talis enim interitus non est sine gravi sensu: illa inania,

ipse summis saxis fixus asperis, evisceratus,
latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro.

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt, quam ille, *latere pendens*, cui se hic cruciatum censet optare. quam essent dura, si sentiret! nulla sine sensu sunt. Illud vero perquam inane:

neque sepulcrum, quo recipiat, habeat, portum corporis:
ubi remissa humana vita corpus requiescat malis.

Vides quanto haec in errore versentur. portum esse corporis et requiescere in sepulcro putat mortuum: magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, qua tenus esset quidque curandum.

Cap. XLV. §. 108. Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere cum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi: Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxume permaneant diuturna corpora. Magorum mos est, non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes: optimates, domesticos. nobile autem genus canum illud sci-

mus esse: sed pro sua quisque facultate parat, a quibus laedetur: eamque optumam illi esse censent sepulturam. permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus: sed ita tetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non neglegendus in nostris: ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus. §. 109. Quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent vivi; sed ita, ut intellegant, nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt: quae utinam potuissem obire! nihil enim iam acquirebatur: cumulata erant officia vitae: cum fortuna bella restabant. Qua re si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem neglegere possimus: at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis et laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur.

Cap. XLVI. §. 110. Verum, multitudinis iudicium de bonis, si quando est, magis laudandum est, quam illi ob eam rem beati. Non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem, legum et publicae disciplinae carere gloria: Themistoclem, Epaminondam, bellicae virtutis. Ante enim Salaminam ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropaei memoriam: priusque Boeotia Leuctra tollentur, quam pugnae Leuctricae gloria. multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maxumum, Marcellum, Paullum, Catonem, Laelium, innumerabilis alios: quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens, fidenti animo, si ita refert, gradietur ad mortem; in qua aut summum bonum aut

nullum malum esse cognovimus. secundis vero suis rebus volet etiam mori; non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest, quam molesta decessio. §. 111. Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox; qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus: *Morere, Diagora*, inquit, *non enim in caelum adscensurus es.* Magna haec et nimium fortasse Graeci putant vel tum potius putabant; isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existumans, tris Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi.

Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam. concesseras enim nullo in malo mortuos esse; sed ob eam caussam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxuma. nostrum enim et nostra caussa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur. illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in his malis, quibus volgo opinantur. hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus; eoque fui fortasse longior.

Cap. XLVII. §. 112. *A.* Tu longior? non mihi quidem. prior enim pars orationis tuae faciebat, ut mori cuperem; posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem: omni autem ratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus?

A. Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti; et quidem iure: illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quidquid est.

§. 113. *M.* Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte; nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Bito filii praedicantur: nota fa-

bula est. cum enim illam ad solemne et statutum sacrificium curru vehi ius esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta: tunc iuvenes ii quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt: ad iugum accesserunt. ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut illis praemi daret pro pietate quod maxumum homini dari posset a deo: post, epulatos cum matre adolescentis, somno se dedisse, mane inventos esse mortuos. §. 114. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur: qui cum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum, petierunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optumum homini. quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Iudicavisse deum dicunt et eum quidem deum, cui reliqui di concessisent, ut praeter ceteros divinaret.

Cap. XLVIII. Adfertur etiam de Sileno fabella quaedam, qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem, non nasci homini longe optumum esse; proxumum autem, quam primum mori. §. 115. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

Nam nos decebat, coetus celebrantis, domum
lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
humanae vitae varia reputantis mala:
at, qui labores morte finisset gravis,
hunc omni amicos laude et laetitia exsequi.

Simile quiddam est in Consolatione Crantoris. ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter fili mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis caussa; huic in tabellis tris huius modi versiculos datos:

Ignaris homines in vita mentibus errant:
Euthynous potitur, fatorum numine, leto.
sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

§. 116. His et talibus auctoribus usi confirmant, caussam rebus a dis immortalibus iudicatam. Alcidamas

quidam, rhetor anticus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum. cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit.

Clarae vero mortes pro patria oppetitae non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium: Codrum, qui se in medios immisit hostis, veste famulari, ne posset agnosci, si esset ornatu regio; quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore. Menoeceus non praetermittitur, qui oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, *ut hostium eliciatur suo*. Veniunt inde ad propiora.

CAP. IL. Harmodius in ore et Aristogito, Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas viget. Nostros non norunt; quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabilis mortis fuisse cum gloria.

§. 117. Quae cum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque ita velut superiore e loco concionandum, ut homines mortem vel optare incipiant vel certe timere desistant. nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem adfert loci, quid optabilius? sin autem perimit ac delet omnino, quid melius, quam in mediis vitae laboribus obdormiscere et ita conniventem somno consopiri sempiterno? quod si fiat, melior Enni quam Solonis oratio. Hic enim noster:

Nemo me lacrumis decoret, inquit, *nec funera fletu faxit!* . . .

At vero ille sapiens:

Mors mea ne careat lacrumis: linquamus amicis
maerorem; ut celebrent funera cum gemitu.

§. 118. Nos vero si quid tale acciderit, ut a deo denunciatum videatur, ut exeamus e vita: laeti et agentes gratias pareamus, emittique nos e custodia, et levari vinclis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus, aut omni sensu molestiaque

careamus: sin autem nihil denunciabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus; nihilque in malis ducamus, quod sit vel a dis immortalibus, vel a natura, parente omnium, constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus: sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano: nec id gigneret, aut aleret, quod, cum exanclavisset omnis labores, tum incideret in mortis malum sempiternum. portum potius paratum nobis et perfugium putemus. §. 119. quo utinam velis passis pervehi liceat! sin reflantibus ventis reiiciemur, tamen eodem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? — Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes.

A. Ego vero: et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem.

M. Optume, inquam. sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid: cras autem et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissumum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum: qui omni e philosophia est fructus uberrumus.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD

M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

Cap. I. §. 1. Neoptolemus quidem apud Ennium *philosophari sibi ait necesse esse, sed paucis: nam omnino haud placere.* Ego autem, *Brute*, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. nam nec pauca nisi e multis eligi possunt; nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur. §. 2. Sed tamen in vita occupata, atque, ut Neoptolemi tum erat, militari, pauca ipsa multum saepe prosunt, et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine liberèmur. Velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio; quae non minimum valet ad animum metu liberandum. nam qui id, quod vitari non potest, metuit, si vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparat.

§. 3. Quamquam non sumus ignari multos studiose contra esse dicturos: quod vitare nullo modo potuimus,

nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus — popularis est enim illa facultas et effectus eloquentiae est audientium approbatio —: sed si reperiebantur non nulli, qui nihil laudarent nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent: et cum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam dicerent: unde erat exortum genus Atticorum, his ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum. qui iam conticuerunt, pene ab ipso foro irrisi: §. 4. quid futurum putamus, cum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minume nos uti posse videamus? Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique ipsi et suspecta et invisa: ut vel si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit; vel si in eam, quam nos maxume sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia reliquorum philosophorum disciplinis.

Cap. II. Nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio; pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur: sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxume optemus. in ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissumorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

§. 5. Quam ob rem hortor omnis, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et perferant in hanc urbem sicut reliquas omnis, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur: philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus eamque nos adiuvemus; nosque ipsos redargui refellique patiamur. quod hi ferunt animo iniquo, qui cer-

iis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut etiam, quae non probare soleant, ea cogantur constantiae caussa defendere: nos, qui sequimur probabilia, nec ultra, quam id, quod veri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

§. 6. Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus; in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt: eadem enim dicuntur a multis; ex quo libris omnia referserunt. quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et via philosophantur.

Cap. III. §. 7. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri: quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim: sed, quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere; lectionem sine ulla delectatione neglego. quid enim dicant, et quid sentiant hi, qui sunt ab ea disciplina, nemo mediocriter quidem doctus ignorat: quam ob rem quoniam quem admodum dicant ipsi non laborant; cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intellego. §. 8. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consectantur; Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit: sic hos Latinos hi soli legunt, qui illa recte dici putant. nobis autem videtur, quidquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus.

§. 9. Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partis disserendi non ob eam caussam solum placuit, quod aliter non posset, quid in quaque re veri simile esset,

inveniri; sed etiam quod esset ea maxuma dicendi exercitatio: qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum. ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque cum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus: post meridiem in Academiam descendimus. in qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

Cap. IV. §. 10. Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus et a tali quodam inductus exordio:

A. Dici non potest quam sim hesterna disputatione tua delectatus vel potius adiutus. etsi enim mihi sum conscius numquam me nimis vitae cupidum fuisse, tamen obiiciebatur interdum animo metus quidam et dolor cogitanti fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem.

§. 11. *M.* Minume mirum id quidem. nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanis sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius vis non idem potest apud omnis: tamen valet multum, cum est idoneam complexa naturam. *Fortis* enim non modo *fortuna adiuvat*, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quendam videlicet et altum et humana despicientem genuit: itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere, nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? quotus enim quisque philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et

decretis suis pareat? §. 12. Videre licet alios tanta levitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, gloriae nonnullos, multos lubidinum servos; ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio: quod quidem mihi videtur esse turpissumum. Ut enim si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam: sic philosophus in vitae ratione peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse volt, labitur artemque vitae professus delinquit in vita.

Cap. V. *A.* Nonne verendum est igitur, si est ita ut dicis, ne philosophiam falsa gloria exornes? quod est enim maius argumentum, nihil eam prodesse, quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere? §. 13. *M.* Nullum vero id quidem argumentum est. nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur; falsumque illud Acci:

Probae etsi in segetem sunt deteriorem datae
fruges, tamen ipsae suapte natura enitent:

sic animi non omnes culti fructum ferunt. atque ut in eodem simili verser, ut ager, quamvis fertilis, sine cultura fructuosus esse non potest; sic sine doctrina animus: ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est: haec extrahit vitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat his, et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrumos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. dic, si vis, de quo disputari velis.

§. 14. *A.* Dolorem existumo maxumum malorum omnium.

M. Etiamne maius, quam dedecus?

A. Non audeo id dicere quidem et me pudet tam cito de sententia esse deiectum.

M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. quid enim minus est dignum, quam tibi peius quidquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? quae ut

effugias, quis est non modo recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor?

A. Ita prorsus existimo. qua re ne sit sane summum malum dolor; malum certe est.

M. Videsne igitur, quantum breviter admonitus de doloris terrore deieceris?

§. 15. *A.* Video plane: sed plus desidero.

M. Experiar equidem: sed magna res est; animoque mihi opus est non repugnante.

A. Habebis id quidem. ut enim heri feci; sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

Cap. VI. *M.* Primum igitur de imbecillitate multorum et de variis disciplinis philosophorum loquar: quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus vacare dolore summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. ceteri, praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem, idem fere, quod modo tu: malum illud quidem, sed alia peiora.

§. 16. Ergo id, quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne dolorem summum malum diceres oppositoque dedecore sententia depellerere, in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? quis autem non miser, non modo tunc, cum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam cum sciet id sibi posse evenire? et quis est cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus.

§. 17. Metrodorus quidem perfecte eum putat beatum, cui corpus bene constitutum sit, et exploratum, ita semper fore. quis autem est iste, cui id exploratum possit esse?

Cap. VII. Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur. adfirmat enim quodam loco, si uratur sapiens, si crucietur — exspectas fortasse dum dicat, patietur, perferet, non succumbet: magna mehercule laus et eo ipso, per quem iuravi, Hercule digna: sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis: in Phalaridis tauro si erit, dicet: *Quam suave est hoc! quam hoc non curo!* — Suave etiam? an parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari: asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt; nec tamen malum. hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. §. 18. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis afficias, quibus Epicurus voluptatem, homo, ut scis, voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo: ego tantam vim non tribuo sapientiae contra dolorem. Sit fortis in perferendo, officio satis est: ut laetetur etiam, non postulo. tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis.

§. 19. Adspice Philoctetam; cui concedendum est gementi: ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolabantur, cum

e viperino morsu venae viscerum
veneno imbutae tetros cruciatus cient.

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

Heu! quis salsis fluctibus mandet
me ex sublimi vertice saxi?
iam iam absumor: conficit animam
vis volneris, ulceris aestus.

Difficile dictu videtur eum non in malo esse et magno quidem, qui ita clamare cogatur.

Cap. VIII. §. 20. Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, cum immortalitatem ipsa morte quaerebat. quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! cui cum Deianira sanguine Centauri

tinctam tunicam induisset inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

O multa dictu gravia, perpessu aspera,
quae corpore exanclata atque animo pertuli!
nec mihi Iunonis terror implacabilis
nec tantum invexit tristis Eurystheus mali,
quantum una vecors Oenei partu edita.
haec me irretivit veste furiali inscium,
quae latere inhaerens morsu lacerat viscera,
urgensque graviter, pulmonum haurit spiritus:
iam decolorem sanguinem omnem exsorbuit.
sic corpus clade horribili absumptum extabuit:
ipse illigatus peste interimor textili.
hos non hostilis dextra, non Terra edita
moles Gigantum, non biformato impetu
Centaurus, ictus corpori inflixit meo;
non Graia vis, non barbara ulla immanitas,
non saeva terris gens relegata ultumis,
quas peragrans, undique omnem hic feritatem expuli;
sed feminea vir, feminea interimor manu.

Cap. IX. *O nate, vere hoc nomen usurpa patri;*
ne me occidentem matris superet caritas.
huc arripe ad me manibus abstractam piis.
iam cernam, mene an illam potiorem putes.

§. 21. *Perge, aude, nate! illacrima patris pestibus!*
miserere! gentes nostras flebunt miserias.
heu! virginalem me ore ploratum edere,
quem vidit nemo ulli ingemiscentem malo!
sic feminata virtus adflicta occidit.
accede, nate, adsiste, miserandum adspice
evisceratum corpus, laceratum patris!
videte, cuncti! tuque caelestum sator,
iace, obsecro, in me vim coruscam fulminis!
nunc, nunc dolorum anxiferi torquent vertices:
nunc serpit ardor. O ante victrices manus!

§. 22. *O pectora, o terga, o lacertorum tori!*

Vestrone pressu quondam Nemeaeus leo
frendens efflavit graviter extremum halitum?
haec dextra Lernam, tetra mactata excetra,
placavit; haec bicorporem adflixit manum:
Erymanthiam haec vastificam abiecit beluam:
haec e Tartarea tenebrica abstractum plaga
tricipitem eduxit, Hydra generatum, Canem:
haec interemit tortu multiplicabili
draconem, auriferam obtutu observantem arborem.
multa alia victrix nostra lustravit manus,
nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus.

Possumusne nos contemnere dolorem, cum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus?

Cap. X. §. 23. Veniat Aeschylus, non poeta solum, sed etiam Pythagoreus: sic enim accepimus. quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium!

Unde ignis cluet mortalibus clam
divisus: eum doctus Prometheus
clepsisse dolo poenasque Iovi
fato expendisse supremo.

Has igitur poenas pendens, adfixus ad Caucasum haec dixit:

Titanum suboles, socia nostri sanguinis,
generata Caelo, adspicite religatum asperis
vinctumque saxis; navem ut horrisono freto
noctem paventes timidi adnectunt navitae.
Saturnius me sic infixit Iuppiter;
Iovisque numen Mulcebri adscivit manus.
hos ille cuneos fabrica crudeli inserens,
perrupit artus: qua miser sollertia
transverberatus, castrum hoc Furiarum incolo.
§. 24. *Iam tertio me quoque funesto die,*
tristi advolatu, aduncis lacerans unguibus,
Iovis satelles pastu dilaniat fero.
tum iecore opimo farta et satiata adfatim,
clangorem fundit vastum et sublime avolans,
pinnata cauda nostrum adulat sanguinem.

quom vero adesum inflatu renovatum est iecur,
tum rursum tetros avida se ad pastus refert.
sic hunc custodem maesti cruciatus alo:
qui me perenni vivom foedat miseria.
namque, ut videtis, vinclis constrictus Iovis,
arcere nequeo diram volucrem a pectore.
§. 25. *sic me ipse viduus pestis excipio anxias,*
amore mortis terminum anquirens mali.
sed longe a leto numine aspellor Iovis.
atque haec vetusta saeclis glomerata horridis,
luctifica clades nostro infixa est corpori:
e quo liquatae solis ardore excidunt
guttae, quae saxa assidue instillant Caucasi.

Cap. XI. Vix igitur posse videmur ita adfectum non miserum dicere: et, si hunc miserum, certe dolorem malum.

§. 26. *A.* Tu quidem adhuc meam caussam agis. sed hoc mox videro. Interea, unde isti versus? non enim agnosco.

M. Dicam hercle. etenim recte requiris. videsne abundare me otio?

A. Quid tum?

M. Fuisti saepe, credo, cum Athenis esses, in scholis philosophorum.

A. Vero ac lubenter quidem.

M. Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verum tamen versus ab his admisceri orationi.

A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico.

M. Probe dicis. Sed is quasi dictata, nullo delectu, nulla elegantia: Philo et proprium numerum et lecta poëmata et loco adiungebat. Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poetis: sed, sicubi illi defecerunt, verti etiam multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio. §. 27. Sed videsne poëtae quid mali adferant? lamentantis inducunt fortissumos viros: molliunt animos nostros: ita

sunt: deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam, quom accesserunt etiam poetae, nervos omnis virtutis elidunt. recte igitur a Platone educuntur ex ea civitate, quam finxit ille, cum mores optumos et optumum rei publicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec et a pueritia legimus et discimus; hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

Cap. XII. §. 28. Sed quid poetis irascimur? virtutis magistri, philosophi, inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu, adolescens, cum id tibi paullo ante dixisses videri, rogatus a me, etiamne maius quam dedecus, verbo de sententia destitisti. Rogo hoc idem Epicurum: maius dicet esse malum mediocrem dolorem, quam maxumum dedecus: in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. quis igitur Epicurum sequitur dolor, cum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem? quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto. Qua re satis mihi dedisti, cum respondisti, maius tibi videri malum dedecus quam dolorem. hoc ipsum enim si tenebis, intelleges quam sit obsistendum dolori: nec tam quaerendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum.

§. 29. Concludunt ratiunculas Stoici, cur non sit malum: quasi de verbo, non de re laboretur. — Quid me decipis, Zeno? nam cum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum esse negas, capior; et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrumum existumem, ne malum quidem sit. — Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe atque vitiosum est. — Ad ineptias redis. illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam: desine id me docere: hoc doce, doleam necne doleam nihil interesse. — Numquam quidquam, inquit, ad beate quidem vivendum; quod est in una virtute positum: sed est tamen reiiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.

Cap. XIII. §. 30. Haec est copia verborum, quod omnes uno verbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. definis tu mihi, non tollis dolorem, cum dicis, asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit; nec mentiris: sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem, dum nihil bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe. Optare hoc quidem est, non docere: illud et melius et verius: omnia, quae natura adspernetur, in malis esse; quae adsciscat, in bonis. Hoc posito et verborum concertatione sublata, tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et perminuta videantur; ne malum quidem ullum, nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. §. 31. Quare si, ut initio concessisti, turpitudo peius est quam dolor: nihil est plane dolor. nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur, gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore; dum honestas, dum dignitas, dum decus aderit; dumque in ea intueberis, te continebis: cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet. aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine qua ne intellegi quidem ulla virtus potest? quid ergo? ea patieturne te quidquam facere nihil proficientem et laborantem? an temperantia sinet te immoderate facere quidquam? an coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuncianto commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? §. 32. Quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae, quo modo respondebis? adflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans, audies, *o virum fortem!* te vero ita adfectum ne virum quidem quisquam dixerit. Amittenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor.

Cap. XIV. Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem

salvam: virtutem autem si unam amiseris — etsi amitti non potest virtus —, sed si unam confessus fueris te non habere, nullam te esse habiturum? §. 33. Num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes te dicere aut Philoctetam illum? a te enim malo discere. Sed ille certe non fortis, qui iacet

in lecto humido,
quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
resonando mutum flebilis voces refert.

Non ego dolorem dolorem esse nego: cur enim fortitudo desideraretur? sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam? aut quid eius nomine gloriosi sumus? Pungit dolor — vel fodiat sane: si nudus es, da iugulum: sin tectus Volcaniis armis, id est fortitudine, resiste: haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis, relinquet et deseret.

§. 34. Cretum quidem leges, quas sive Iuppiter sive Minos sanxit, de Iovis quidem sententia, ut poetae ferunt, itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, aestuando. Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur, ut multus e visceribus sanguis exeat, non numquam etiam, ut, cum ibi essem, audiebam, ad necem: quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. Quid ergo? hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

Cap. XV. §. 35. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino, sed tamen differt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris; dolor autem motus asper in corpore alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant. itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantis doloris appellant: nos commodius laboriosos. aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Grae-

cia. Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Cum varices secabantur C. Mario, dolebat: cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec tamen quaedam similitudo; consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. §. 36. Itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt. quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissumo cultu parietum umbris occuluntur. Illi autem voluerunt nihil horum simile esse.

apud Lacaenas virgines,
quis magis palaestra, Eurota, sol, pulvis, labor,
militia in studio est, quam fertilitas barbara.

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit non numquam: impelluntur, feriuntur, abiiciuntur, cadunt; et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori.

Cap. XVI. §. 37. Militiam vero — nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit mora ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio —, nostri exercitus primum unde nomen habeant, vides: deinde, qui labor, quantus agminis; ferre plus dimidiati mensis cibaria; ferre, si quid ad usum velint; ferre vallum. nam scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus. arma enim membra militis esse dicunt. quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis, ut membris, pugnare possint. Quid? exercitatio legionum: quid? ille cursus, concursus, clamor, quanti laboris est! ex hoc ille animus in proeliis paratus ad volnera. adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur. §. 38. Cur tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus? aetas tironum plerumque melior: sed ferre laborem, contemnere volnus consuetudo docet. Quin etiam videmus ex acie efferri saepe saucios, et quidem rudem illum et inexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissumos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens, a quo obligetur,

E. *O Patricoles*, inquit, *ad vos adveniens, auxilium*
et vestras manus
peto, prius quam oppeto malam pestem, mandatam
hostili manu
neque sanguis ullo potis est pacto profluens con-
sistere,
si qui sapientia magis vestra mors devitari potest.
namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus;
non potest accedi.

P. *Certe Eurypylus hic quidem est. Hominem exer-*
citum!

ubi tantum luctus continuatur.

Cap. XVII. §. 39. Vide quam non flebiliter respondeat: rationem etiam adferat, cur aequo animo sibi ferendum sit:

E. *Qui alteri exitium parat,*
eum scire oportet sibi paratam pestem ut participet
parem.

Abducet Patrocles, credo, ut collocet in cubili, ut volnus obliget, si quidem homo esset. Sed nihil vidimus. Quaerit enim quid actum sit:

P. *eloquere, res Argivom proelio ut se sustinet.*

E. *non potis ecfari tantum dictis, quantum factis sup-*
petit
laboris — P. *Quiesce igitur, et volnus alliga!*

Etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus. —

E. *Ubi fortuna Hectoris*
nostrum acrem aciem inclinatam,

et cetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo haec veteranus miles facere poterit, doctus vir sapiensque non poterit? ille vero melius ac non paullo quidem.

§. 40. Sed adhuc de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt, subduc cibum unum diem athletae: Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit: ferre non posse clamabit. Consuetudinis magna vis est. pernoctant venatores in nive: in monti-

bus uri se patiuntur. Inde pugiles caestibus contusi ne ingemiscunt quidem. §. 41. Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe apparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam volneribus confecti ad dominos qui quaerant quid velint: si satis his factum sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit? quis voltum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis cum decubuisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignus locoque:

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri solet: et haud scio an ita sit, ut nunc fit. cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

CAP. XVIII. §. 42. De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi: age sis, nunc de ratione videamus: nisi quid vis ad haec.

A. Egone ut te interpellem? ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio.

M. Sitne igitur malum dolor necne, Stoici viderint; qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanantibus effici volunt, non esse malum dolorem. Ego illud, quidquid sit, tantum esse quantum videatur, non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius, doloremque eius omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius?

§. 43. Inter omnis igitur hoc constat nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse for-

tium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati: nec vero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur quom fit, id aut extimescere veniens aut non ferre praesens nonne turpe est? Atqui vide, ne cum omnes rectae animi adfectiones *virtutes* appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint. appellata est enim ex *viro* virtus: viri autem propria maxume est fortitudo. cuius munera duo sunt maxuma mortis dolorisque contemptio. utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata. Quaeres fortasse, quo modo: et recte: talem enim medicinam philosophia profitetur.

Cap. XIX. §. 44. Venit Epicurus homo minume malus vel potius vir optumus; tantum monet, quantum intellegit. „Neglege", inquit, „dolorem." Quis hoc dicit? idem, qui dolorem summum malum. Vix satis constanter. Audiamus. „Si summus dolor est," inquit, „necesse est brevem esse." *Itera dum eadem ista mihi*: non enim satis intellego, quid summum dicas esse, quid breve. „Summum quo nihil sit superius: breve quo nihil brevius. Contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante pene quam venerit." Sed si est tantus dolor quantus Philoctetae? „Bene plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus. nihil enim dolet nisi pes: possunt oculi; potest caput, latera, pulmones; possunt omnia: longe igitur abest a summo dolore. Ergo," inquit, „dolor diuturnus habet laetitiae plus quam molestiae." §. 45. Nunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere: sed nos ab eo derideri puto. ego summum dolorem — summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius —, non continuo esse dico brevem: multosque possum bonos viros nominare, qui compluris annos doloribus podagrae crucientur maxumis. sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum; ut sciam,

quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur, nihil prorsus dicentem: cogamusque confiteri non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maxumum dixerit: quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat.

Aliunde igitur est quaerenda medicina et maxume quidem — si quid maxume consentaneum sit quaerimus — ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum; quod turpe, summum videtur malum. His tu praesentibus gemere et te iactare non audebis profecto. loquetur enim eorum voce virtus ipsa tecum:

Cap. XX. §. 46. Tune cum pueros Lacedaemone, adolescentis Olympiae, barbaros in arena, videris excipientis gravissumas plagas et ferentis silentio; si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis ut mulier? non constanter et sedate feres? — Fieri non potest: natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi metu: et tamen veremur, ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum etiam postulat. nihil enim habet praestantius, nihil quod magis expetat, quam honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo, sed utar, ut quam maxume significem, pluribus. volo autem dicere, illud homini longe optumum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile; quod quidem citius dixerim solum, quam non summum bonum. Atque ut haec de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam tetrum, nihil tam adspernandum, nihil homine indignius.

§. 47. Quod si tibi persuasum est — principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi videri, quam in dolore —; reliquom est, ut tute tibi imperes. quamquam hoc nescio quo modo dicatur; quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat,: non inscite tamen dicitur.

Cap. XXI. Est enim animus in partis tributus duas: quarum altera rationis est particeps, altera expers. quom igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coerceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodam modo et languidum, senile. Sed si aliud non esset, nihil esset homine deformius. sed praesto est domina omnium et regina, ratio, quae connixa per se et progressa longius, fit perfecta virtus. haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro. §. 48. Quonam modo? inquies. — Vel ut dominus servo vel ut imperator militi vel ut parens filio. Si turpissume se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem; si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet: vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. saepe enim videmus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. ergo hos quidem, ut famulos, vinclis prope ac custodia; qui autem erunt firmiores nec tamen robustissumi, hos admonitu oportebit, ut bonos milites, revocatos dignitatem tueri.

Non nimis in Niptris ille sapientissumus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius:

Pedetentim, inquit, *et sedato nisu!*
ne succussu adripiat maior
dolor . . . . .

§. 49. — Pacuvius hoc melius quam Sophocles: apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in volnere —: tamen huic leviter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes, non dubitant dicere:

Tu quoque, Ulixes, quamquam graviter
cernimus ictum, nimis pene animo es
molli, qui consuetus in armis
aevom agere . . . .

Intellegit poeta prudens ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. §. 50. Atque ille non immoderate magno in dolore:

Retinete, tenete, opprimit ulcus.
Nudate, heu me miserum! excrucior.

Incipit labi: deinde illico desinit:

Operite, abscedite, iam iam di-
mittite! nam adtrectatu et quassu
saevom amplificatis dolorem.

Videsne ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat idque moriens:

Conqueri fortunam advorsam, non lamentari decet.
Id viri est officium: fletus muliebri ingenio additust.

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens.

Cap. XXII. §. 51. In quo vero erit perfecta sapientia, quem adhuc nos quidem vidimus neminem; sed philosophorum sententiis, qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur: is igitur, sive ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu, quod volet, conficiet, nullo labore, nulla molestia: eriget ipse se, suscitabitur, instruet, armabit, ut tamquam hosti, sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? contentio, confirmatio sermoque intumus, cum ipse secum: Cave turpe quidquam, languidum, non virile.

§. 52. Obversentur species honestae animo: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendae tyrannidis indicaret. de Anaxarcho Democritio cogitetur, qui cum Cypri in manus Nicocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Calanus, Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens, sed fac totum dolere corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac levis nec in dolore magis, quam eadem in voluptate: qua quom liquescimus fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus. §. 53. At vero C. Marius, rusticanus vir, sed plane vir, cum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se adligari: nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. cur ergo postea alii? valuit au-

cloritas. Videsne igitur opinionis esse, non naturae malum? et tamen fuisse acrem morsum doloris idem Marius ostendit: crus enim alterum non praebuit. ita et tulit dolorem, ut vir; et, ut homo, maiorem ferre sine caussa necessaria noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes.

Ostendi autem quod esset imperandi genus: atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissumum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem nescio quo pacto mitiorem facit.

Cap. XXIII. §. 54. Ut enim fit in praelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat quantum possit, ob eamque caussam pereat non numquam, etiam integro corpore; cum ei, qui steterit, nihil tale evenerit: sic, qui doloris speciem ferre non possunt, abiiciunt se atque ita adflicti et exanimati iacent; qui autem restiterunt, discedunt saepissume superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines cum corpore. Ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt: simillume animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. §. 55. Et si verum quaerimus, in omnibus officiis persequendi animi est adhibenda contentio. ea est sola offici tamquam custodia.

Sed hoc idem in dolore maxume est providendum, ne quid abiecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter muliebriterve faciamus: in primisque refutetur ac reiiciatur Philoctetaeus ille clamor. ingemiscere non numquam viro concessum est idque raro: eiulatus ne mulieri quidem. Et hic nimirum est fletus, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt. §. 56. Nec vero umquam ne ingemiscit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendat ad firmitatem: ut in stadio cursores exclamant, quam maxume possunt. faciunt idem, cum exercentur, athletae: pugiles vero, etiam cum feriunt adversarium, in iactandis cestibus ingemi-

scunt; non quod doleant animove succumbant, sed quia profundenda voce omne corpus intenditur venitque plaga vehementior.

Cap. XXIV. Quid? qui volunt exclamare maius, num satis habent latera, faucis, linguam intendere, e quibus elici vocem et fundi videmus? toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni vocis adserviunt. §. 57. Genu, mehercule, M. Antonium vidi, cum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere. ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum eo graviores emissiones habent, quo sunt contenta atque adducta vehementius: sic vox; sic cursus, sic plaga hoc gravior, quom est missa contentius. Cuius contentionis cum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum valebit, utemur: sin erit ille gemitus elamentabilis, si imbecillus, si abiectus, si flebilis; ei qui se dederit, vix eum virum dixerim. Qui quidem gemitus si levationis aliquid adferret, tamen videremus, quid esset fortis et animosi viri: cum vero nihil imminuat doloris, cur frustra turpes esse volumus? quid est enim fletu muliebri viro turpius?

§. 58. Atque hoc praeceptum, quod de dolore datur, patet latius. omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. ira exardescit, lubido concitatur: in eandem arcem confugiendum est; eadem sunt arma sumenda. sed quoniam de dolore loquimur, illa omittam. Ad ferendum igitur dolorem placide atque sedate plurumum proficit, toto pectore, ut dicitur, cogitare, quam id honestum sit. Sumus enim natura, ut ante dixi, dicendum est enim saepius, studiosissumi appetentissumique honestatis: cuius si quasi lumen aliquod adspeximus, nihil est quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in praeliis: non sentiunt viri fortes in acie volnera; vel si sentiunt, se mori malunt, quam tantillum modo de dignitatis gradu demoveri. §. 59. Fulgentis gladios hostium videbant

Decii, cum in aciem eorum irruebant. his levabat omnem volnerum metum nobilitas mortis et gloria. Num tum ingemuisse Epaminondam putas, cum una cum sanguine vitam ecfluere sentiret? imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat servientem. haec sunt solatia, haec fomenta summorum dolorum.

Cap. XXV. §. 60. Dices, quid in pace? quid domi? quid in lectulo? ad philosophos me revocas, qui in aciem non saepe prodeunt. E quibus homo sane levis, Heracleotes Dionysius, cum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore dedoctus est. nam cum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat, falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. quem quom Cleanthes condiscipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit: „Quia quom tantum operae philosophiae dedissem, dolorem tamen ferre non possem: satis esset argumenti malum esse dolorem. plurumos autem annos in philosophia consumpsi nec ferre possum: malum est igitur dolor.“ Tum Cleanthem, quom pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

Audisne haec, Amphiaraë, sub terram abdite?

Zenonem significabat: a quo illum degenerare dolebat.

§. 61. At non noster Posidonius; quem et ipse saepe vidi, et id dicam, quod solebat narrare Pompeius; se, cum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium. sed cum audivisset, eum graviter esse aegrum, quod vehementer eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissumum philosophum visere: quem ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire: at ille: „Tu vero,“ inquit, „potes; nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit.“ Itaque narrabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum nisi quod esset honestum, cubantem disputavisse; quomque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse: „Nihil agis dolor! quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum.“

Cap. XXVI. §. 62. Omninoque omnes clari et nobilitati labores contendendo fiunt etiam tolerabiles. Videmusne apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum loquar? quae flamma est, per quam non cucurrerunt hi, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat: cuius in primis laudabat illud, quod diceret, eosdem labores non aeque esse graves imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviorem faceret imperatorium.

§. 63. Sed tamen hoc evenit, ut in volgus insipientium opinio valeat honestatis, cum ipsam videre non possint. itaque fama et multitudinis iudicio moventur, ut id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim, nec quod illa putet, idem putare pulcherrumum. tuo tibi iudicio est utendum: tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paullo ante praecipiebam, sed omnis et omnia. §. 64. Hoc igitur tibi propone: amplitudinem animi et quasi quandam exaggerationem quam altissumam animi, quae maxume eminet contemnendis et despiciendis doloribus; unam esse omnium rem pulcherrumam, eoque pulcriorem, si vacet populo, neque plausum captans, se tamen ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditatione et sine populo teste fiunt: non quo fugiendus sit — omnia enim benefacta in luce se collocari volunt, — sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia maius est.

Cap. XXVII. §. 65. Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. Saepe enim multi, qui aut propter vi-

ctoriae cupiditatem aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem tenerent, volnera exceperunt fortiter et tulerunt, idem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt. neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrume possunt, aegrotare viriliter non queunt. Graeci autem homines non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem adspicere non possunt; eidem morbos toleranter atque humane ferunt. at Cimbri et Celtiberi in praeliis exsultant, lamentantur in morbo: nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur.

§. 66. Sed cum videas, eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo, dolore non frangi: debeas existumare aut non esse malum dolorem; aut etiam si quidquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctis. latius enim manabit haec ratio, et aliquanto maiorem locum, quam de uno dolore, occupabit. nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis caussa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit: praesertim cum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. §. 67. Ut enim si cui naviganti, quem praedones insequantur, deus quis dixerit: Eiice te navi; praesto est, qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui *per undas currus suspensos rapuisse* dicuntur, excipient te et quo velis perferent; omnem omittas timorem: sic urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti non sint, ut ferendi sint, quo sit confugiendum vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. sed tu fortasse in sententia permanes.

A. Minume vero: neque biduo duarum rerum, quas maxume timebam, spero liberatum metu.

M. Cras ergo ad clepsydram. sic enim duximus: et tibi hoc video non posse deberi.

A. Ita prorsus. et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore.

M. Sic faciemus tuisque optumis studiis obsequemur.

M. TULLI CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD

M. BRUTUM

LIBER TERTIUS.

Cap. I. §. 1. Quidnam esse, *Brute*, caussae putem, cur cum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique caussa quaesita sit ars, eiusque utilitas deorum immortalium inventioni consecrata; animi autem medicina nec tam desiderata sit, ante quam inventa, nec tam culta, postea quam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, cum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet.

§. 2. Quod si talis nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere eademque optuma duce cursum vitae conficere possemus: haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. nunc parvolos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen adpareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. nunc autem simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur; ut pene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. cum vero parentibus redditi, id est magistris traditi sumus; tum ita variis imbuimur erroribus, ut

vanitati veritas et opinioni confirmatae natura ipsa cedat.

Cap. II. §. 3. Accedunt etiam poetae: qui cum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus in mentibus: cum vero eodem, quasi maxumus quidam magister, populus atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus: ut nobis optume naturam invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. ad quam fertur optumus quisque; veramque illam honestatem expetens, quam una natura maxume inquirit, in summa inanitate versatur consectaturque nullam eminentem effigiem virtutis, sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellente virtute: ea virtuti resonat tamquam imago gloriae: quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. §. 4. Illa autem, quae se eius imitatricem esse volt, temeraria atque inconsiderata et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam eius pulcritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quom quaedam etiam praeclara cuperent, eaque nescirent nec ubi nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. atque hi quidem optuma petentes, non tam voluntate, quam cursus errore falluntur. quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur; quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus: his nullane est adhibenda curatio? utrum quod minus noceant animi aegrotationes quam corporis? an quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit?

Cap. III. §. 5. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi, quam corporis. hi enim ipsi odiosi sunt,

quod ad animum pertineat eumque sollicitant: *animusque aeger*, ut ait Ennius, *semper errat, neque pati neque perpeti potest; cupere numquam desinit.* quibus duobus morbis — ut omittam alios —, aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? Qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, cum ipsam medicinam corporis animus invenerit, cumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeat, nec omnes, qui curari se passi sint, continuo etiam convalescant; animi autem, qui se sanari voluerint, praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? §. 6. Est profecto animi medicina, philosophia: cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris; omnibusque opibus viribus, ut nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. de maxumis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. his autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. §. 7. Ut enim in Academiam nostram descendimus, inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, caussam disserendi. Tum res acta sic est.

Cap. IV. *A.* Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo.

M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, lubidines, iracundiae? haec enim fere sunt eius modi, quae Graeci πάθη appellant: ego poteram *morbos*; et id verbum esset e verbo; sed in consuetudinem nostram non caderet. nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi, rationi non obtemperantis: nos autem hos eosdem motus concitati animi recte, ut opinor, *perturbationes* dixerimus; *morbos* autem non satis usitate: nisi quid aliud tibi videtur.

§. 8. *A.* Mihi vero isto modo.

M. Haeccine igitur cadere in sapientem putas?

A. Prorsus existumo.

M. Nae ista gloriosa sapientia non magno aestumanda est, si quidem non multum differt ab insania.

A. Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania?

M. Non mihi quidem soli, sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intellego multis saeculis ante Socratem; a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus, philosophia manavit.

A. Quonam tandem modo?

M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et morbum, id est, insanitatem et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam. §. 9. omnis autem perturbationes animi morbos philosophi appellant; negantque stultum quemquam his morbis vacare. qui autem in morbo sunt, sani non sunt: et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant: his rebus mentem vacuam appellarunt *insaniam*, propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore, sanitas esse non posset.

Cap. V. §. 10. Nec minus illud acute, quod animi adfectionem, lumine mentis carentem, nominaverunt *amentiam*, eandemque *dementiam*. ex quo intellegendum est, eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnis insipientis esse non sanos. Qui est enim animus in aliquo morbo — morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant; — non magis est sanus, quam id corpus, quod in morbo est. ita fit, ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam: quae est insania, eademque dementia; multoque melius haec notata sunt verbis Latinis, quam Graecis; quod aliis quoque multis locis reperietur. sed id alias: nunc quod instat.

§. 11. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit, verbi vis ipsa declarat. eos enim sanos quoniam intellegi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit: qui contra adfecti sunt, hos insanos appellari necesse est. itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini; quom *exisse ex potestate* dicimus eos, qui effrenati feruntur aut lubidine aut iracundia; quamquam ipsa iracundia lubidinis est pars. sic enim definitur iracundia, ulciscendi lubido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem μανίαν unde appellent, non facile dixerim: eam tamen ipsam distinguimus nos melius, quam illi. hanc enim insaniam, quae iuncta stultitiae patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, μελαγχολίαν illi vocant. quasi vero atra bili solum mens ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur: quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. Qui ita sit adfectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae. itaque non est scriptum, SI INSANUS, sed, SI FOURIOSUS ESCIT. Stultitiam enim censuerunt insaniam, constantia, id est sanitate, vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum: furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. quod cum maius esse videatur, quam insania; tamen eius modi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. sed haec alia quaestio est: nos ad propositum revertamur.

CAP. VI. §. 12. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri.

A. Et vero ita existumo.

M. Humanum id quidem, quod ita existumas. non enim silice nati sumus: sed est naturale in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis: „Minume, in-

quit, adsentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant: quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim: sin; is, qui fuerat, sensus adsit, sive secetur quid sive avellatur a corpore." nam istud nihil dolere non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore. — §. 13. Sed videamus, ne haec oratio sit hominum adsentantium nostrae imbecillitati et indulgentium mollitudini: nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnis radicum fibras evellere. tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae. sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. quam ob rem quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos: sanabimur, si volemus. Et progrediar quidem longius: non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum; sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione — morbo, ut Graeci volunt, — explicabo. et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter adstringere solent argumenta: deinde nostro instituto vagabimur.

Cap. VII. §. 14. Qui fortis est, idem est fidens — quoniam *confidens* mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum verbum a *confidendo*, quod laudis est —: qui autem est fidens, is profecto non extimescit: discrepat enim a timendo confidere. Atqui in quem cadit aegritudo, in eundem timor. quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentis et venientis timemus. ita fit, ut fortitudini aegritudo repugnet. Veri simile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et infractionem quidem animi et demissionem. quae in quem cadunt, in eundem cadit ut serviat, ut victum, si quando, se esse fateatur. quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. at nemo sapiens, nisi fortis. non cadit ergo in sapientem aegritudo.

§. 15. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni animi; qui magni animi sit, invictum; qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari; despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine adfici potest. ex quo efficitur fortem virum aegritudine numquam adfici. omnes autem sapientes fortes. non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quem ad modum oculus conturbatus non est probe adfectus ad suum munus fungendum; et reliquae partes totumve corpus, statu quom est motum, deest officio suo et muneri: sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. munus autem animi est ratione bene uti; et sapientis animus ita semper adfectus est, ut ratione optume utatur. numquam igitur est perturbatus. at aegritudo perturbatio est animi. semper igitur ea sapiens vacabit.

Cap. VIII. §. 16. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans — quem Graeci σώφρονα appellant eamque virtutem σωφροσύνην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, non numquam etiam modestiam. sed haud scio an recte ea virtus frugalitas appellari possit: quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines χρησίμους appellant, id est, tantum modo utilis: at illud est latius: omnis enim abstinentia, omnis innocentia — quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest ἀβλάβειαν: nam est innocentia adfectio talis animi, quae noceat nemini — reliquas etiam virtutes frugalitas continet. quae nisi tanta esset et si his angustiis, quibus plerique putant, teneretur: numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. §. 17. Sed quia nec qui propter metum praesidium reliquit, quod est ignaviae; nec qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae: nec qui propter temeritatem male rem gessit, quod est stultitiae, *frugi* appellari solet: eo tris virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa est: —, etsi hoc quidem commune est virtutum; omnes enim inter se nexae et iugatae sunt:

— reliqua igitur et quarta virtus ut sit ipsa frugalitas. eius enim videtur esse proprium motus animi appetentis regere et sedare; semperque adversantem lubidini, moderatam in omni re servare constantiam: cui contrarium vitium nequitia dicitur. §. 18. *Frugalitas*, ut opinor, a *fruge:* qua nihil melius e terra: *nequitia* ab eo — etsi erit hoc fortasse durius: sed temptemus: lusisse putemur, si nihil sit —, ab eo, quod *nequidquam* est in tali homine: ex quo idem *nihil* dicitur: — qui sit frugi igitur, vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum: ergo etiam aegritudine. et sunt illa sapientis. aberit igitur a sapiente aegritudo.

Cap. IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc ut opinor modo:

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Quom decore atque omni me orbatum laude recordor.

§. 19. Num manus adfecta recte est, cum in tumore est? aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. sapientis autem animus semper vacat vitio; numquam turgescit, numquam tumet: at iratus animus eius modi est: numquam igitur sapiens irascitur. nam si irascitur, etiam concupiscit. proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maxumum dolorem inurere. qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere laetari: ex quo fit, ut alieno malo gaudeat. quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia. qua quoniam vacat, aegritudine etiam vacabit.

§. 20. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset; posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam. non dixi *in invidiam*, quae tum est quom invidetur: ab *invidendo* autem *invidentia* recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae; quod verbum du-

ctum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Menalippo,

Quisnam florem liberum invidit meum?

Male Latine videtur; sed praeclare Accius: ut enim *videre*, sic *invidere florem* rectius, quam *flori*. nos consuetudine prohibemur: poeta ius suum tenuit et dixit audacius.

Cap. X. §. 21. Cadit igitur in eundem et misereri et invidere. nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet. ut Theophrastus, interitum deplorans Callistheni, sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur: itaque dicit, Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum quem ad modum rebus secundis uti conveniret. Atqui quem ad modum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis; sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere. non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. abest ergo a sapiente aegritudo.

§. 22. Haec sic dicuntur a Stoicis concludunturque contortius. sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius: sententiis tamen utendum eorum potissumum, qui maxume forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia. nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non satis probant. omne enim malum, etiam mediocre, malum est: nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est: sic in animo si est ista mediocritas caret sanitate.

Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem, propter similitudinem corporum aegrorum aegritudinem nominaverunt. §. 23. hoc prope modum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant: vocant enim πάθος, id est morbum, quicum-

que est motus in animo turbidus: nos melius. aegris enim corporibus simillima animi est aegritudo: at non similis aegrotationis est lubido, non immoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens. ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitumus: sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est, caussa efficiens aegritudinem in animo, tamquam aegrotationem in corpore. nam ut medici caussa morbi inventa curationem esse inventam putant; sic nos caussa aegritudinis reperta medendi facultatem reperiemus.

Cap. XI. §. 24. Est igitur caussa omnis in opinione nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum: quae sunt genere quattuor, partibus plures. nam cum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers vel rationem adspernans vel rationi non obediens isque motus aut boni aut mali opinione citetur: bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera, voluptas gestiens, id est, praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni; altera, vel cupiditas recte vel lubido dici potest; quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans. §. 25. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens et lubido, bonorum opinione turbantur; ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. nam et metus opinio magni mali impendentis et aegritudo est opinio magni mali praesentis et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi; id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere.

His autem perturbationibus, quas in vita hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. sed cetera alias: nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. id enim sit propositum, quando quidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti: quod ego

nullo modo existumo. tetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.

Cap. XII. §. 26. Qualis enim tibi ille videtur

Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socru
Oenomao rege Hippodamiam raptis nactust nuptiis?

Iovis iste quidem pronepos. tamne ergo abiectus tamque fractus?

Nolite, inquit, *hospites, ad me adire! illico istic!*
ne contagio mea bonis umbrave obsit.

Tanta vis sceleris in corpore haeret. Tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refugere oculi: corpus macie extabuit:
lacrumae peredere humore exsanguis genas:
situ nidoris barba paedore horrida atque
intonsa infuscat pectus illuvie scabrum.

Haec mala, o stultissume Aeeta, ipse tibi addidisti: non inerant in his, quae tibi casus invexerat, et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset. — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis: — sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. illam enim oderas et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. §. 27. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? is cum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur, inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus.

Cap. XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est miseria? nam cum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. habet ardorem lubido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus; sed aegritudo maiora quae-

dam, tabem, cruciatum, adflictationem, foeditatem; lacerat, exest animum planeque conficit. hanc nisi exuimus sic ut abiiciamus, miseria carere non possumus.

§. 28. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere videatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et nec opinato malo. est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam: videntur enim omnia repentina graviora. ex hoc et illa iure laudantur:

Ego quom genui, tum morituros scivi et ei rei sustuli.
Praeterea ad Troiam quom misi ob defendendam Graeciam,
scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

Cap. XIV. §. 29. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur: licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere:

Nam qui haec audita a docto meminissem viro,
futuras mecum commentabar miserias:
aut mortem acerbam aut exsili maestam fugam,
aut semper aliquam molem meditabar mali;
ut, si qua invecta diritas casu foret,
ne me imparatum cura laceraret repens.

§. 30. Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. fuerat enim auditor Anaxagorae: quem ferunt nunciata morte fili dixisse: *Sciebam me genuisse mortalem.* quae vox declarat, his esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata.

Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. itaque quamquam non haec una res efficit maxumam aegritudinem; tamen, quoniam multum potest provisio animi et praepa-

ratio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia et perceptas penitus et pertractatas humanas res habere; nihil admirari cum acciderit; nihil ante quam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quam ob rem omnis, quom secundae res sunt maxume, tum maxume
meditari secum oportet, quo pacto advorsam aerumnam ferant.
Pericla, damna, peregre rediens semper secum cogitet
aut fili peccatum aut uxoris mortem aut morbum filiae:
communia esse haec; ne quid horum umquam accidat animo novom.
Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

Cap. XV. §. 31. Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum quom tam commode dixerit; nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? hic est enim ille voltus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo et revertentem. nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius; sed tranquilla et serena: sic enim accepimus. iure autem erat semper idem voltus, cum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio.

Qua re accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur: simulque iudico malum illud opinionis esse, non naturae. §. 32. si enim in re essent, cur fierent provisa leviora? Sed est isdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet necesse esse omnis in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur; sive illa ante provisa et exspectata sint sive inveteraverint. nam neque vetustate minui mala nec fieri praemeditata levio-

ra; stultamque etiam esse meditationem futuri mali aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne cum venisset: qui autem semper cogitavisset, accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam; ita semper angi aut accipiendo aut cogitando malo.

§. 33. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates.* parere enim censet animum rationi posse et quo illa ducat sequi. vetat igitur ratio intueri molestias; abstrahit ab acerbis cogitationibus; hebetat aciem ad miserias contemplandas: a quibus quom cecinit receptui, impellit rursum et incitat ad conspiciendas totaque mente contrectandas varias voluptates, quibus ille et praeteritarum memoria et spe consequentium sapientis vitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus: Epicurei dicunt suo. sed quae dicant videamus; quo modo, neglegamus.

CAP. XVI. §. 34. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. nihil est enim, quod tam obtundat elevetque aegritudinem, quam perpetua in omni vita cogitatio nihil esse quod accidere non possit; quam meditatio conditionis humanae; quam vitae lex commentatioque parendi: quae non hoc adfert, ut semper maereamus, sed ut numquam. neque enim qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret, cum haec cogitat; sed tum vel maxume sapientiae fungitur munere. utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fruatur officio et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitaverit; quae cogitatio una maxume molestias omnis extenuat et diluit: deinde, quod humana ferenda intellegit: postremo, quod videt malum nullum esse nisi culpam; culpam autem nullam esse, cum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. §. 35. Nam revocatio illa, quam adfert, quom a contuendis nos

malis avocat, nulla est. non est enim in nostra potestate fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio: lacerant, vexant, stimulos admovent, ignis adhibent, respirare non sinunt. et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est: quia natura datum est auxilium, extorqueas, inveterati doloris? est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam adfert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. diceres aliquid et magno quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentires, quae essent homine dignissima.

Cap. XVII. §. 36. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: Quid iaces? aut quid maeres? aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungere, non potuit certe viris frangere. magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt. iam tibi aderit princeps fortitudo; quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas et pro nihilo putes. aderit temperantia, quae est eadem moderatio — a me quidem paullo ante appellata frugalitas —, quae te turpiter et nequiter facere nihil patiatur. quid est autem nequius aut turpius ecfeminato viro? ne iustitia quidem sinet te ista facere, cui minumum esse videtur in hac caussa loci; quae tamen ita dicet dupliciter esse te iniustum; cum et alienum appetas, qui mortalis natus condicionem postules immortalium, et graviter feras te, quod utendum acceperis, reddidisse. §. 37. Prudentiae vero quid respondebis, docenti virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? quae si extrinsecus religata pendeat et non et oriatur a se et rursus ad se revertatur et omnia sua complexa, nihil quaerat aliunde: non intellego, cur aut verbis tam vehementer ornanda aut re tanto opere expetenda videatur — ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. sed traducis cogitationes meas ad voluptates. quas? corporis,

credo, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur. num quid est aliud? rectene interpretor sententiam tuam? solent enim isti negare nos intellegere quid dicat Epicurus.

§. 38. Hoc dicit et hoc ille acriculus, me audiente Athenis, senex Zeno, istorum acutissumus, contendere et magna voce dicere solebat: eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur confideretque se fruiturum aut in omni aut in magna parte vitae, dolore non interveniente: aut si interveniret, si summus foret, futurum brevem; sin productior, plus habiturum iucundi quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset nec mortem nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri vitae beatae verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari.

Cap. XVIII. §. 39. Quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio aut Thyesten levare poterit aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patria, exsulantem atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hiccine est ille Telamo, modo quem gloria ad caelum extulit?
Quem adspectabant? cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

§. 40. Quod si cui, ut ait idem, *simul animus cum re concidit*, a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. quam enim isti bonorum copiam dicunt? fac sane esse summum bonum non dolere; quamquam id non vocatur voluptas; sed non necesse est nunc omnia: idne est, quod traducti luctum levemus? sit sane summum malum dolere: in eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? §. 41. Quid tergiversamur, Epicure? nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, quom os perfricuisti, soles dicere?

Sunt haec tua verba necne? in eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam — fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere —,

dicis haec: „Nec equidem habeo, quod intellegam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur; detrahens eas, quae auditu et cantibus; detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suavis motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolubet sensu. nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis potiens dolore careat." §. 42. Atque haec quidem his verbis; quivis ut intellegat, quam voluptatem norit Epicurus. Deinde paullo infra: „Saepe quaesivi, inquit, ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanis fundere, nihil ab iis potui cognoscere: qui si virtutes ebullire nolent et sapientias, nihil aliud dicent, nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi." Quae secuntur, in eadem sententia sunt: totusque liber, qui est *de summo bono*, refertus et verbis et sententiis talibus.

§. 43. Ad hanccine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem? et si quem tuorum adflictum maerore videris, huic acipenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius quam Platonis? expones, quae spectet, florida et varia? fasciculum ad naris admovebis? incendes odores? et sertis redimiri iubebis et rosa? si vero aliquid etiam —, tum plane luctum omnem absterseris.

CAP. XIX. §. 44. Haec Epicuro confitenda sunt; aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro; vel totus liber potius abiiciundus: est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quem ad modum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

— Pol, mihi fortuna magis nunc defit, quam genus.
Namque regnum suppetebat mi: ut scias, quanto e loco,
quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna occidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat? aut aliquid eius modi?

Ecce tibi ex altera parte ab eodem poeta:

Ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

Huic subvenire debemus: quaerit enim auxilium:

Quid petam praesidi aut exsequar? quove nunc
auxilio exsili aut fugae freta sim?
arce et urbe orba sum. quo accidam? quo applicem?
cui nec arae patriae domi stant; fractae et disiectae iacent:
fana flamma deflagrata: tosti alti stant parietes,
deformati, atque abiete crispa . . .

Scitis quae sequantur; et illud in primis:

O pater, o patria, o Priami domus!
Saeptum altisono cardine templum!
Vidi ego te, adstante ope barbarica,
tectis caelatis, laqueatis,
auro, ebore instructam regifice.

§. 45. O poetam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. sentit omnia repentina et nec opinata esse graviora. exaggeratis igitur regis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

§. 46. Praeclarum carmen: est enim et rebus et verbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. quo modo? collocemus in culcita plumea; psaltriam adducamus, hedychrum intendamus; scutellam dulciculae potionis, aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissumae detrahantur! tu enim paullo ante ne intellegere te quidem alia multa dicebas. revocari igitur oportet a maerore ad cogitationem bonorum: conveniret mihi cum Epicuro, si quid esset bonum conveniret.

Cap. XX. Dicet aliquis: Quid? ergo tu Epicurum existumabas ista voluisse aut lubidinosas eius fuisse sen-

tentias? — Ego vero minume. video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus. quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit; ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. „Saporem," inquit, „et corporum complexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur." Num fingo? num mentior? cupio refelli. quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur?

§. 47. At idem ait non crescere voluptatem dolore detracto; summamque voluptatem, nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat. modo enim ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem summam voluptatem esse, dolore carere. potestne magis secum ipse pugnare? alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint, unum, gaudere; alterum, dolere; tertium, nec gaudere nec dolere: hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem. tertium peccatum commune cum quibusdam, quod cum virtus maxume expetatur eiusque adipiscendae caussa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit.

§. 48. At laudat et saepe virtutem. — Et quidem C. Gracchus, cum largitiones maxumas fecisset et ecfudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. is lege lata consularis ad frumentum accipiendum venerat. animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem: quaerit audiente populo Romano, qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. „Nolim," inquit, „mea bona, Gracche, tibi viritim dividere lubeat: sed, si facias, partem petam." Parumne declaravit vir gravis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissupari? Lege orationes Gracchi: patronum

aerari esse dices. §. 49. Negat Epicurus iucunde posse vivi nisi cum virtute vivatur: negat ullam in sapientem vim esse fortunae: tenuem victum ante fert copioso: negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. Omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. — Non istam dicit voluptatem. — Dicat quamlubet: nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intellegimus: ne dolorem quidem? nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

Cap. XXI. §. 50. Et queruntur quidem Epicurei, viri optumi — nam nullum genus est minus malitiosum —, me studiose dicere contra Epicurum. Ita credo de honore aut de dignitate contendimus. mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. et illi pugnant; et quidem vicinorum fidem implorant: multi autem sunt, qui statim convolent. ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. §. 51. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. hi nimis iracunde agunt, praesertim cum ab iis non sane animosa defendatur sententia; pro qua non in senatu, non in concione, non apud exercitum, neque ad censores dicere audeant. sed cum istis alias: et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam, verum dicentibus facile cedam. tantum admonebo: si maxume verum sit, ad corpus omnia referre sapientem, sive, ut honestius dicam, nihil facere nisi quod expediat sive omnia referre ad utilitatem suam; quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

Cap. XXII. §. 52. Cyrenaicorum restat sententia: qui tum aegritudinem censent exsistere, si nec opinato quid evenerit. est id quidem magnum, ut supra dixi: etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id fieri vehementius: sed non sunt in hoc omnia. quamquam hostium repens adventus magis aliquanto

conturbat quam exspectatus; et maris subita tempestas quam ante provisa terret navigantis vehementius: et eius modi sunt pleraque. sed cum diligenter nec opinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias, nisi omnia videri subita maiora; et quidem ob duas caussas: primum, quod quanta sint quae accidunt, considerandi spatium non datur: deinde, cum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit.

§. 53. Quod ita esse dies declarat: quae procedens ita mitigat, ut isdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt; Macedones, rege Perse capto. vidi etiam in Peloponneso, cum essem adolescens, quosdam Corinthios. hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare:

Haec omnia vidi . . .

sed iam decantaverant fortasse. eo enim erant voltu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argivos aut Sicyonios diceres: magisque me moverant Corinthi subito adspectae parietinae, quam ipsos Corinthios; quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat.

§. 54. Legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi caussa ad captivos civis suos: in eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium retulisse. cum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem, patria capta: quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveterata ne desideratur quidem: nec, si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, volneribus mederetur, sed cicatricibus. sensim enim et pedetemptim progrediens extenuatur dolor: non quo ipsa res immutari soleat aut possit; sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

Cap. XXIII. §. 55. Quid ergo opus est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione ulla, qua solemus uti, cum levare dolorem maerentium volumus? haec

enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri. Aut qui tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit, necesse esse homini tale aliquid accidere? haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit: tantum modo adfert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. neque tamen genus id orationis in consolando non valet: sed id haud sciam an plurumum. ergo ista nec opinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex his omnis oriatur: ferunt enim fortasse gravius; non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur. quia recentia sunt, maiora videntur, non quia repentina.

§. 56. Duplex est igitur ratio veri reperiendi, non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit, quaerimus: ut de paupertate non numquam; cuius onus disputando levamus, docentes quam parva et quam pauca sint, quae natura desideret: aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes; hic Caecilianum illud:

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

Cum enim paupertatis una eademque sit vis; quidnam dici potest, quam ob rem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? §. 57. Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem adferat generis humani; sed significat, tolerabilia esse, quae et tulerint et ferant ceteri.

Cap. XXIV. De paupertate agitur: multi patientes pauperes commemorantur. de contemnendo honore: multi inhonorati proferuntur et quidem propter id ipsum beatiores; eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur; nec siletur illud potentissumi regis anapaestum, qui laudat senem et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus. §. 58. Similiter commemorandis exemplis orbitates quoque liberorum praedicantur eorumque, qui gravius ferunt, luctus alio-

rum exemplis leniuntur: sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existumata, videantur. ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat.

Atque hoc idem et Telamo ille declarat;

Ego quom genui, tum morituros scivi et ei rei sustuli:

et Theseus;

Futuras mecum commentabar miserias:

et Anaxagoras: *Sciebam me genuisse mortalem.* Hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis intellegebant, eas nequaquam pro opinione volgi esse extimescendas. et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies; nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod rem illud continet, malum, quod opinatum sit esse maxumum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. §. 59. hoc igitur efficitur, ut ex illo nec opinato plaga maior sit; non ut illi putant, ut, cum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine adficiatur, cui ille nec opinato casus evenerit. itaque dicuntur nonnulli in maerore, cum de hac communi hominum conditione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse.

Cap. XXV. Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud:

mortalis nemo est, quem non adtingit dolor
morbusque. multis sunt humandi liberi,
rursum creandi; morsque est finita omnibus;
quae generi humano angorem nequidquam adferunt:
Reddenda est terrae terra: tum vita omnibus
metenda, ut fruges: sic iubet necessitas.

§. 60. Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. nam illam quidem orationem ex com-

memoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam.

Mihi vero longe videtur secus. nam et necessitas ferendae conditionis humanae, quasi cum deo pugnare cohibet, admonetque esse hominem; quae cogitatio magno opere luctum levat: et enumeratio exemplorum non ut animum malevolorum oblectet, adfertur, sed ut ille, qui maeret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate et tranquille tulisse. §. 61. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus, quasi λύσιν, id est solutionem totius hominis, appellatam putat. quae tota poterit evelli, explicata, ut principio dixi, caussa aegritudinis. est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrumus, perfertur spe proposita boni; et acta aetas honeste ac splendide tantam adfert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non adtingat aegritudo aut perleviter pungat animi dolor.

Cap. XXVI. §. 62. Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere ferre illud aegre, quod acciderit: tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio.

Ex hac opinione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi: paedores; muliebres lacerationes genarum; pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

Scindens dolore identidem intonsam comam.

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissumum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. — §. 63. Sed haec omnia faciunt, opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septumo die post filiae mortem hostias immolavisset. at quam rhetorice! quam copiose! quas sententias colligit! quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intellegas. quae nemo probaret, nisi insitum

illud in animis haberemus, omnis bonos interitu suorum quam gravissume maerere oportere.

Ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent; ut ait Homerus de Bellerophonte:

Qui miser in campis maerens errabat Aleis,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

Et Nioba fingitur lapidea propter aeternum credo in luctu silentium. Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conversam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupido cepit miseram nunc me proloqui
caelo atque terrae Medeai miserias.

Cap. XXVII. §. 64. Haec omnia, recta, vera, debita putantes, faciunt in dolore: maxumeque declaratur hoc quasi offici iudicio fieri, quod, si qui forte, quom se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab his factum est aut dictum, plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus quom est consecuta, intellectumque, nihil profici maerendo; nonne res declarat fuisse totum illud voluntarium?

§. 65. Quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est ἑαυτὸν τιμωρούμενος?

Decrevi tantisper me minus iniuriae,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser.

hic decernit, ut miser sit. num quis igitur quidquam decernit invitus?

Malo quidem me quovis dignum deputem.

malo se dignum deputat, nisi miser sit. vides ergo opinionis esse, non naturae malum. Quid? quod res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi adferunt; apud quem ita dicitur:

Namque nimis multos atque omni luce, cadentis
cernimus; ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequom tumulis mandare peremptos
firmo animo, et luctum lacrumis finire diurnis.

§. 66. Ergo in potestate est abiicere dolorem, quom velis, tempori servientem. An est ullum tempus — quoniam quidem res in nostra potestate est —, cui non ponendae curae et aegritudinis caussa serviamus?

Constabat eos, qui concidentem volneribus Cn. Pompeium vidissent, quom in illo ipso acerbissumo miserrumoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fuga: postea quam Tyrum venissent, tum adflictari lamentarique coepisse. timor igitur ab iis aegritudinem potuit repellere, ratio ac sapientia vera non poterit?

Cap. XXVIII. Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum, nihil profici et frustra esse susceptum? si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem, confitendum est. §. 67. idque indicatur eorum patientia, qui cum multa sint saepe perpessi, facilius ferant, quidquid accidit, obduruisseque sese contra fortunam arbitrantur: ut ille apud Euripidem:

Si mihi nunc tristis primum illuxisset dies,
nec iam aerumnoso navigavissem salo;
esset dolendi caussa: ut iniecto eculei
freno repente tactu exagitantur novo.
sed iam subactus miseriis obtorpui.

Defetigatio igitur miseriarum aegritudines cum faciat leniores, intellegi necesse est, non rem ipsam, caussam atque fontem esse maeroris.

§. 68. Philosophi summi neque dum tamen sapientiam consecuti, nonne intellegunt in summo se malo esse? sunt enim insipientes: neque insipientia ullum maius malum est: neque tamen lugent. quid ita? quia huic generi malorum non adfingitur illa opinio, rectum esse et aequom et ad officium pertinere, aegre ferre, quod

sapiens non sis: quod idem adiungimus huic aegritudini, in qua luctus inest; quae omnium maxuma est.

§. 69. Itaque Aristoteles veteres philosophos accusans, qui existumavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissumos aut gloriosissumos fuisse; sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset; hominibus, quorum maxume interfuisset, tam exiguam vitam dedisset; quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut omnibus perfectis artibus, omni doctrina hominum vita erudiretur. querebatur igitur se tum, cum illa videre coepisset, exstingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optumus et gravissumus quisque confitetur, multa se ignorare et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? §. 70. neque tamen, cum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intellegant, aegritudine premuntur, nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris.

Quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maxumus, ecferens filium consularem: qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis: qualis M. Cato, praetore designato, mortuo filio: quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. §. 71. quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et maerorem esse non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes, aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes, aegritudinem repulerunt. ex quo intellegitur, non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

Cap. XXIX. Contra dicuntur haec: Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? natura adfert dolorem: cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat. premit enim atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is cum audisset de suo, fractus est. de cuius commutata mente sic dicitur:

Nec vero tanta praeditus sapientia
quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis adlevans,
non idem, quom fortuna mutata impetum
convertat, clade ut subita frangatur sua;
ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.

Haec quom disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: hi tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab aliis requiramus.

§. 72. Sed plures sunt caussae suscipiendi doloris. primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario; deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. accedit superstitio muliebris quaedam; existumant enim dis immortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi adflictos se et stratos esse fateantur. Sed haec inter se quam repugnent, plerique non vident. laudant enim eos, qui aequo animo moriantur; qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat, quam se. §. 73. Praeclarum illud est, et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissumi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus: at vero plus: fieri nullo pacto potest. ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus, quam se amet; ego illum plus, quam me: perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur.

Cap. XXX. Sed de hoc alias; nunc illud satis est, non adtribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant; plus certe, quam nosmet ipsos, diligamus.

Nam quod aiunt plerosque consolationibus nihil levari adiunguntque consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum fortuna converterit: utrumque dissolvitur. sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae. stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. nam et qui non levantur, ipsi se ad miseriam invitant: et qui suos casus aliter ferunt atque ut auctores aliis ipsi

fuerunt, non sunt vitiosiores, quam fere plerique, qui avari avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt. est enim proprium stultitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. §. 74. Sed nimirum hoc maxumum est experimentum, quom constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. nam si et eadem res est et idem est homo; qui potest quidquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est mutatum, neque de eo, qui dolet? cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

Cap. XXXI. Hic mihi adferunt mediocritates, quae si naturales sunt, quid opus est consolatione? natura enim ipsa terminabit modum: sin opinabiles, opinio tota tollatur. satis dictum esse arbitror, aegritudinem esse opinionem mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat.

§. 75. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse velint, quod paullo ante acciderit; sed quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit, ut vigeat et habeat quandam viriditatem, tam diu appelletur recens. ut Artemisia illa Mausoli Cariae regis uxor, quae nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum, quam diu vixit, vixit in luctu; eodemque etiam confecta contabuit. huic erat illa opinio quotidie recens: quae tum denique non appellabatur recens, cum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus aut sedare aut detrahere quam plurumum aut supprimere nec pati manare longius aut ad alia traducere. §. 76. Sunt qui unum officium consolantis putent, malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet. sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici. sunt qui abducunt a malis ad bona, ut Epicurus. sunt qui satis putant, ostendere, nihil inopinati accidisse, nihil mali. Chrysippus autem caput esse censet in consolando, detrahere illam opinionem maerenti, si se officio

fungi putet iusto atque debito. sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligunt: alius enim alio modo movetur. ut fere nos in *Consolatione* omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus et omnis in eo temptabatur curatio.

Sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis, quam in corporum. ut Prometheus ille Aeschyli; cui cum dictum esset:

Atqui, Prometheu, te hoc tenere existumo,
mederi posse rationem iracundiae:

respondit:

Si quidem qui tempestivam medicinam admovens
non ad gravescens volnus illidat manus.

CAP. XXXII. §. 77. Erit igitur in consolationibus prima medicina, docere aut nullum malum esse aut admodum parvum: altera et de communi conditione vitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum: tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, cum intellegas, nihil posse profici. nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget. nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris; non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris: alienum autem tempus docendi. et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur.

Quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse, nec quidquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiulum interesse; cum se Alcibiades adflictaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret; quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem adficiebat, mali nihil fuisse?

§. 78. Quid? illa Lyconis qualia sunt? qui aegritudinem extenuans parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. quid

ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

Cap. XXXIII. §. 79. Ne illa quidem firmissuma consolatio est, quamquam et usitata est et saepe prodest: *non tibi hoc soli.* Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus. sunt enim qui respuant: sed refert quo modo adhibeatur. ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo adfectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad veritatem firmissuma est; ad tempus aegritudinis difficilis. magnum opus est probare maerenti, illum suo iudicio et quod se ita putet oportere facere, maerere. nimirum igitur, ut in caussis non semper utimur eodem statu — sic enim appellamus controversiarum genera —; sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus: sic in aegritudine lenienda: nam quam quisque curationem recipere possit, videndum est.

§. 80. Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum aberravit oratio. tu enim de sapiente quaesieras: cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine; aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque appareat: qui nihil opinione adfingat adsumatque ad aegritudinem; nec id putet esse rectum, se quam maxume excruciari luctuque confici: quo pravius nihil esse possit. edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, quom hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset; tamen ut videremus, quidquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum. §. 81. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maxumum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magnopere quaerenda arbitraremur.

Cap. XXXIV. Sunt enim certa, quae de paupertate, certa, quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant: separatim certae scholae sunt de exsilio, de in-

teritu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate; de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt: opus enim quaerunt: quamquam plenae disputationes delectationis sunt. §. 82. Et tamen ut medici toto corpore curando minumae etiam parti, si condoluit, medentur: sic philosophia, quom universam aegritudinem sustulit, tamen, si quis error aliunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum offudit exsilium aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit, et si singularum rerum sunt propriae consolationes; de quibus audies tu quidem, quom voles. Sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente; quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere. §. 83. hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens; morsus tamen et contractiunculae quaedam animi relinquentur. hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit, grave, tetrum, funestum; quod cum sapientia esse atque ut ita dicam habitare nullo modo possit.

At quae stirpes sunt aegritudinis! quam multae! quam amarae! quae, ipso trunco everso, omnes eligendae sunt et, si necesse erit, singulis disputationibus. superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium.

Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. nam et invidere aegritudinis est et aemulari et obtrectare et misereri et angi, lugere, maerere, aerumna adfici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, adflictari, desperare. §. 84. Haec omnia definiunt Stoici: eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt; non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt: quod alio loco fortasse tractabimus. hae sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eligendae, ne umquam ulla possit exsistere.

Magnum opus et difficile: quis negat? quid autem praeclarum non idem arduum? sed tamen id se effecturam philosophia profitetur: nos modo curationem eius recipiamus. Verum quidem haec hactenus. cetera, quotiescumque voletis, et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

M. TULLI CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD
M. BRUTUM
LIBER QUARTUS.

Cap. I. §. 1. Quom multis locis nostrorum hominum ingenia virtutesque, *Brute*, soleo mirari; tum maxume in iis studiis, quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia transtulerunt. nam quom a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris, divinitus esset constituta; tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio re publica liberata. nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maxumeque in his sex libris, quos *de re publica* scripsimus.

§. 2. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde neque solum expetita, sed etiam conservata et culta videantur. erat enim illis pene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus isdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina cum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem: idque quom coniectura probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur.

quis enim est qui putet, cum floreret in Italia Graecia potentissumis et maxumis urbibus, ea quae magna dicta est, in hisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissumas voces auris clausas fuisse? §. 3. Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existumatum. nam cum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem: eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem fuisse crediderunt.

Cap. II. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. nam cum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere et mentis suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere: gravissumus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes. ex quo perspicuum est et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis et carmina.

§. 4. Quamquam id quidem etiam XII tabulae declarant condi iam tum solitum esse carmen: quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt; quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. mihi quidem etiam Appi Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreorum videtur. multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis: quae praetereo, ne ea, quae peperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur.

§. 5. Sed ut ad propositum redeat oratio; quam brevi tempore, quot et quanti poetae, qui autem orato-

res exstiterunt! facile ut appareat nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent.

Cap. III. Sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus. sapientiae studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Laelî aetatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim. quibus adolescentibus Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos. qui quom rei publicae nullam umquam partem adtigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. Qui quom cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum: hanc amplissumam omnium artium, bene vivendi disciplinam, vita magis quam litteris persecuti sunt.

§. 6. Itaque illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit et idem alio modo dicentibus Stoicis, cum Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum; sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur; cum interim illis silentibus C. Amafinius exstitit dicens; cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eamdem potissumum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis sive quod invitabatur illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil prolatum erat melius, illud, quod erat, tenebant. §. 7. Post Amafinium autem multi eiusdem aemuli rationis multa cum scripsissent, Italiam totam occupaverunt: quodque maxumum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod et facile ediscantur et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.

Cap. IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus nullisque unius disciplinae legibus adstricti, quibus in philosophia

necessario pareamus, quid sit in quaque re maxume probabile, semper requiremus. quod quom saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus, quartus dies hoc libro concluditur. ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

§. 8. *M.* Dicat, si quis volt, qua de re disputari velit.

A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare.

M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur: nisi forte temporis caussa nobis adsentiebare.

A. Minume vero. nam mihi egregie probata est oratio tua.

M. Non igitur existumas cadere in sapientem aegritudinem?

A. Prorsus non arbitror.

M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. quid enim? metusne conturbet? at earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. sublata igitur aegritudine, sublatus est metus. restant duae perturbationes, laetitia gestiens et lubido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis.

§. 9. *A.* Sic prorsus intellego.

M. Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere, an quasi e portu egredientis paullulum remigare?

A. Quidnam est istuc? non enim intellego.

Cap. V. *M.* Quia Chrysippus et Stoici, cum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in his partiendis et definiendis occupati sunt; illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos esse patiantur: Peripatetici autem ad placandos animos multa adferunt; spinas partiendi et definiendi praetermittunt — quaerebam igitur, utrum panderem vela orationis statim, an eam ante paullulum dialecticorum remis propellerem.

A. Isto modo vero. erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius.

§. 10. *M.* Est id quidem rectius. sed post requires, si quid fuerit obscurius.

A. Faciam equidem: tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis.

M. Enitar equidem: sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquod effugerit.

Quoniam, quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos; in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis descriptionem sequar. qui animum in duas partis dividunt; alteram rationis participem faciunt, alteram expertem: in participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam; in illa altera motus turbidos tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. §. 11. Sit igitur hic fons: utamur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus; qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissume.

Cap. VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut *perturbatio* sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione, contra naturam, animi commotio. quidam brevius perturbationem esse appetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partis autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis, ita esse quattuor: ex bonis *lubidinem* et *laetitiam*; ut sit laetitia praesentium bonorum; lubido futurorum: ex malis *metum* et *aegritudinem* nasci censent; metum futuris; aegritudinem praesentibus. quae enim venientia metuuntur, eadem efficiunt aegritudinem instantia.

§. 12. *Laetitia* autem et *lubido* in bonorum opinione versantur: quom lubido ad id, quod videtur bonum, illecta et inflammata rapiatur; laetitia, ut adepta iam aliquid concupitum, ecferatur et gestiat. natura enim

omnes ea, quae bona videntur, secuntur fugiuntque contraria. Quam ob rem simul obiecta species cuiuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. id quom constanter prudenterque fit, eius modi appetitionem Stoici *βούλησιν* appellant, nos appellamus *voluntatem*. eam illi putant in solo esse sapiente; quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. quae autem, ratione adversa, incitata est vehementius, ea lubido est vel cupiditas ecfrenata; quae in omnibus stultis invenitur.

§. 13. Itemque quom ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. nam quom ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud *gaudium* dicitur: quom autem inaniter et ecfuse animus exsultat, tum illa *laetitia gestiens* vel *nimia* dici potest; quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. quoniamque, ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus: quae declinatio si cum ratione fiet, *cautio* appelletur eaque intellegatur in solo esse sapiente; quae autem sine ratione et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igitur *metus* a ratione aversa cautio. Praesentis autem mali sapientis adfectio nulla est: §. 14. stulta autem aegritudo est ea, qua adficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt, rationi non obtemperantes. itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi adversante ratione contractio. sic quattuor *perturbationes* sunt, tres *constantiae*; quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

Cap. VII. Sed omnis perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius; ut intellegatur non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. est ergo *aegritudo* opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur. *laetitia* opinio recens boni praesentis, in quo ecferri rectum esse videatur. *metus* opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur. *lubido* opinio venturi boni, quod sit ex usu iam praesens esse atque adesse.

§. 15. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus: ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat; metus recessum quendam animi et fugam; laetitia profusam hilaritatem; lubido ecfrenatam appetentiam. *Opinationem* autem, quam in omnis definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam adsensionem.

§. 16. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiiciuntur. ut *aegritudini* invidentia — utendum est enim docendi caussa verbo minus usitato; quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur —, aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, adflictatio, desperatio et si quae sunt de genere eodem. sub *metum* autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido. *voluptati* malevolentia, laetans malo alieno, delectatio, iactatio et similia. *lubidini* ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium et cetera eius modi.

Cap. VIII. §. 17. Haec autem definiunt hoc modo. *Invidentiam* esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant invidenti. nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur invidere; ut si Hectori Agamemno: qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invideat profecto. *aemulatio* autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit. nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur — sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis —, et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. §. 18. *obtrectatio* autem est ea, quam intellegi ζηλοτυπίαν volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit.

misericordia est aegritudo ex miseria alterius iniuria laborantis: nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commovetur. *angor* aegritudo premens. *luctus* aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo. *maeror* aegritudo flebilis. *aerumna* aegritudo laboriosa. *dolor* aegritudo crucians. *lamentatio* aegritudo cum eiulatu. *sollicitudo* aegritudo cum cogitatione. *molestia* aegritudo permanens. *adflictatio* aegritudo cum vexatione corporis. *desperatio* aegritudo sine ulla rerum exspectatione meliorum.

Quae autem subiecta sunt sub *metum*, ea sic definiunt: *pigritiam*, metum consequentis laboris: §. 19. *terrorem*, metum concutientem; ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur: *timorem*, metum mali appropinquantis: *pavorem*, metum mentem loco moventem; ex quo illud Ennius:

Tum pavor sapientiam omnem mihi ex animo expectorat:

exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris: *conturbationem* metum excutientem cogitata: *formidinem* metum permanentem.

CAP. IX. §. 20. *Voluptatis* autem partis hoc modo describunt, ut *malevolentia* sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo: *delectatio* voluptas suavitate auditus animum deleniens: et qualis est haec aurium, tales sunt oculorum et tactionum et odorationum et saporum; quae sunt omnes unius generis ad perfundendum animum tamquam illiquefactae voluptates. *iactatio* est voluptas gestiens et se efferens insolentius.

§. 21. Quae autem *lubidini* subiecta sunt, ea sic definiuntur, ut *ira* sit lubido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria: *excandescentia* autem sit ira nascens et modo exsistens, quae θύμωσις Graece dicitur: *odium*, ira inveterata: *inimicitia*, ira ulciscendi tempus observans: *discordia* ira acerbior, intumo odio et corde concepta: *indigentia* lubido inexplebilis: *desiderium*

lubido eius, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut lubido sit earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam; quae *κατηγορήματα* dialectici appellant; ut habere divitias, capere honores: indigentia rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae.

§. 22. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt *intemperantiam:* quae est a tota mente et a recta ratione defectio, sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. quem ad modum igitur temperantia sedat appetitiones et efficit, ut eae rectae rationi pareant, conservatque considerata iudicia mentis; sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat: itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea.

Cap. X. §. 23. Quem ad modum quom sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur: sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα*, eaque, quae sunt eis morbis contraria; quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium: deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀρρωστήματα*, hisque item oppositae contrariae offensiones.

Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxume a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. qua oratione praetermissa minume necessaria, ea, quae rem continent, pertractemus. §. 24. Intellegatur igitur perturbationem iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide in motu esse semper: quom autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit et tamquam in venis medullisque insederit, tum exsistit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

Cap. XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt; eaque oriuntur ex lubidine et laetitia. nam cum est concupita pecunia nec adhibita continuo ratio, quasi quaedam Socratica medicina, quae sanaret eam cupiditatem, permanat in venas et inhaeret in visceribus illud malum exsistitque morbus et aegrotatio, quae avelli inveterata non possunt, eique morbo nomen est avaritia. §. 25. similiterque ceteri morbi: ut *gloriae cupiditas*, ut *mulierositas* — ut ita appellem eam, quae Graece φιλογυνία dicitur — ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu: ut *odium mulierum*, quale in μισογύνῃ Attili est; ut *in hominum universum genus*, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur; ut *inhospitalitas* est. quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt.

§. 26. Definiunt autem animi *aegrotationem* opinationem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda inhaerentem et penitus insitam, tamquam fugienda: haec autem opinatio est iudicatio se scire, quod nesciat. *Aegrotationi* autem talia quaedam subiecta sunt, *avaritia*, *ambitio*, *mulierositas*, *pervicacia*, *ligurritio*, *vinolentia*, *cuppedia*, et si qua similia. est autem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita: similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. §. 27. *Offensionum* autem definitiones sunt eius modi, ut *inhospitalitas* sit opinio vehemens valde fugiendum esse hospitem eaque inhaerens et penitus insita: similiterque definitur et *mulierum odium*, ut Hippolyti, et, ut Timonis, *generis humani*.

Cap. XII. Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus eaque collatione utamur aliquando; sed parcius, quam solent Stoici: ut sunt alii ad alios morbos procli-

viores; itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe sint: alii ad metum, alii ad aliam perturbationem. ex quo in aliis *anxietas*, unde anxii; in aliis *iracundia* dicitur, quae ab *ira* differt; estque aliud iracundum esse, aliud iratum; ut differt *anxietas* ab *angore*: neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando; nec, qui anxii, semper anguntur: ut inter ebrietatem et ebriositatem interest; aliudque est amatorem esse, aliud amantem. atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet; nam pertinet ad omnis perturbationes; §. 28. in multis etiam vitiis apparet; sed nomen res non habet. ergo et invidi et malevoli et lividi et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper feruntur. haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis, aegrotatio dicitur, dum ea intellegatur ad aegrotandum proclivitas. sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, *facilitas* nominetur, in malis *proclivitas*, ut significet lapsionem, in neutris habeat superius nomen.

Cap. XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est vitium; sic in animo. *Morbum* appellant totius corporis corruptionem: *aegrotationem* morbum cum imbecillitate: §. 29. *vitium*, cum partes corporis inter se dissident; ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur: vitium autem integra valetudine ipsum ex se cernitur. sed in animo tantum modo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere. *vitiositas* autem est habitus aut adfectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens. ita fit, ut in altera, corruptione opinionum, morbus efficiatur et aegrotatio; in altera, inconstantia et repugnantia. non enim omne vitium partis habet dissentientis; ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, adfectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta

nec prava. Morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis: sed perturbationes sintne eiusdem partes, quaestio est. §. 30. vitia enim adfectiones sunt manentes; perturbationes autem moventes: ut non possint adfectionum manentium partes esse.

Atque ut in malis adtingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. sunt enim in corpore praecipua, pulcritudo, vires, valetudo, firmitas, velocitas: sunt item in animo. Est enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas: sic animi dicitur, cum eius iudicia opinionesque concordant. eaque animi est virtus; quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis et eam subsequentem nec habentem ullam speciem suam; sed sive hoc sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, cum curatione [et gubernatione] medicorum conturbatio mentis aufertur. §. 31. Et ut corporis est quaedam apta figura membrorum, cum coloris quadam suavitate, eaque dicitur pulcritudo: sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens, pulcritudo vocatur. Itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibusque verbis animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur: quae eadem ingeni etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem.

Cap. XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo temptari non possunt, corpora possunt; sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item: quorum omnes morbi et perturbationes ex adspernatione rationis eveniunt. itaque in hominibus solum exsistunt: nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. §. 32. Inter acutos autem et hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in

morbum et incidunt tardius et recreantur ocius; hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit: non enim multa efferata et immania, quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur, quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. morbis enim manentibus vitia sublata esse possunt; quia non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur.

§. 33. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici: quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. ex quibus quoniam tamquam e scrupulosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus; modo satis illa dilucide diximus pro rerum obscuritate.

A. Prorsus satis: sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum.

Cap. XV. §. 34. *M*. Quando ut aliis locis de virtute et diximus et saepe dicendum erit — pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur —, quando igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque, laudabilis efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se, sua sponte, separata etiam utilitate, laudabilis: ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio; quamquam ipsa virtus brevissume recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas — sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci *κακίαν* appellant: nam malitia certi cuiusdam viti nomen est; vitiositas omnium —: ex qua concitantur perturbationes; quae sunt, ut paullo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione et inimicissumi mentis vitaeque tranquillae. important enim aegritudines anxias atque acerbas animosque adfligunt et debilitant metu: idem inflammant appetitione nimia; quam tum

cupiditatem tum lubidinem dicimus, impotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurumum dissidentem. §. 35. quae si quando est adepta re vera id, quod ei fuerit concupitum, tum fertur alacritate, ut nihil ei constet quid agat: ut ille, qui *voluptatem animi nimiam summum esse errorem arbitratur.* eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

Cap. XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam et deformius, quam aegritudine quis adflictus debilitatusque, iacens? Cui miseriae proxumus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. quam vim mali significantes poetae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

Ob scelera animique impotentiam et superbiloquentiam:

ea communis poena stultitiae est. omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror impendet. §. 36. Atque ut hae tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum: sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intellegitur qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, temperantem, alias constantem continentemque dicimus; non numquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen, tamquam ad caput, referre volumus. quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervolgatum illud esset, ut iam proverbi locum obtineret, *hominem frugi omnia recte facere.* quod idem cum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur. Cap. XVII. §. 37. Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus: cui nihil humanarum rerum aut in-

tolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad ecferendum videri potest. quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? nam quid aut in studiis humanis aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? §. 38. Atque idem ita acrem in omnis partis aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi; ut quemcunque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat: quod qui faciet, non aegritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. his autem vacuus animus perfecte atque absolute beatos efficit; idemque concitatus et abstractus ab integra certaque ratione non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse dicunt esse, sed adhibent modum quendam, quem ultra progredi non oporteat. §. 39. Modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est non parere rationi? an ratio parum praecipit nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter aut adeptus ecferas te insolenter? nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia aut nimis laeta errore fieri? qui si error stultis extenuetur die, ut cum res eaedem maneant, aliter ferant inveterata, aliter recentia: sapientis ne adtingat quidem omnino. §. 40. Etenim quis erit tandem modus iste? quaeramus enim modum aegritudinis, in quo operae plurumum ponitur. Aegre tulisse P. Rupilium fratris repulsam consulatus scriptum apud Fannium est. sed tamen transisse videtur modum; quippe qui ob eam caussam a vita recesserit. moderatius igitur ferre debuit. Quid, si, cum id ferret modice, mors liberorum accessisset? nata esset aegritudo nova. sed ea modica. magna tamen facta esset accessio. quid, si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exilium? si pro singulis malis aegritu-

dines accesserint, summa ea fieret, quae non sustineretur.

Cap. XVIII. §. 41. Qui modum igitur vitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, quom velit. ut enim id non potest, sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest nec quo loco volt insistere: omninoque, quae crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. §. 42. aegritudo autem ceteraeque perturbationes, amplificatae certe, pestiferae sunt: igitur etiam susceptae, continuo in magna pestis parte versantur, etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget in altumque provehitur imprudens nec reperit locum consistendi. quam ob rem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum: quod quom ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel proclivi labuntur sustinerique nullo modo possunt.

Cap. XIX. §. 43. Quid? quod idem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturalis esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas: quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt; multoque et in hostem et in improbum civem vehementiores iratorum impetus esse; levis autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: *praelium rectum est hoc fieri; convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria:* haec nullam habent vim, nisi ira excanduit fortitudo. nec vero de bellatoribus solum disputant: imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae. Oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae: quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio.

virum denique videri negant, qui irasci nesciet; eamque, quam *lenitatem* nos dicimus, vitioso *lentitudinis* nomine appellant.

§. 44. Nec vero solum hanc lubidinem laudant — est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi lubido —; sed ipsum illud genus vel lubidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum: nihil enim quemquam, nisi, quod lubeat, praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset: quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus: ubi enim quidque esset, quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

Cap. XX. §. 45. Ipsam aegritudinem, quam nos ut tetram et immanem beluam fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis adfici se in delicto dolerent. impunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore: morderi est melius conscientia. ex quo est illud e vita ductum ab Afranio: nam quom dissolutus filius,

Heu me miserum!

tum severus pater,

Dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

§. 46. Reliquas quoque partis aegritudinis utilis esse dicunt; misericordiam ad opem ferendam et calamitates hominum indignorum sublevandas; ipsum illud aemulari, obtrectare, non esse inutile, cum aut se non idem videat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se: metum vero si quis sustulisset, omnem vitae diligentiam

sublatam fore; quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse; ut in omnibus fere rebus mediocritatem esse optumam existument. quae quom exponunt, nihilne tibi videntur an aliquid dicere?

A. Mihi vero dicere aliquid. itaque exspecto, quid ad ista.

Cap. XXI. §. 47. *M.* Reperiam fortasse: sed illud ante. Videsne quanta fuerit apud Academicos verecundia? plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. digladientur illi, per me licet; cui nihil est necesse, nisi ubi sit illud, quod veri simillumum videatur, anquirere. quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, quo possit adtingi aliquid veri simile? quo longius mens humana progredi non potest. definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto: ita enim definit, ut *perturbatio sit aversa a ratione, contra naturam, animi commotio;* vel brevius, ut *perturbatio sit appetitus vehementior;* vehementior autem intellegatur is, qui procul absit a naturae constantia.

§. 48. Quid ad has definitiones possim dicere? Atqui haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium: illa quidem ex rhetorum pompa, *ardores animorum cotesque virtutum.* an vero vir fortis, nisi stomachari coeperit, non potest fortis esse? gladiatorium id quidem: quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam; collocuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati quam irati esse videantur. sed in illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

Occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit:
verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
quam gladium in stomacho, †sura ac pulmonibus sisto.

odit hominem: iratus pugnat: nec longius quidquam
nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter.
Usque adeo studio atque odio illius efferor ira. ......

Cap. XXII. §. 49. At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, quom depugnaturus esset cum Hectore. cuius ut arma sumpsit, ingressio laetitiam adtulit sociis, terrorem autem hostibus: ut ipsum Hectorem, quem ad modum est apud Homerum, toto pectore trementem, provocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi collocuti inter se prius quam manum consererent leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existumo Gallo torquem detraxisse: nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. §. 50. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Allienum Pelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. de L. Bruto fortasse dubitarim an propter infinitum odium tyranni ecfrenatius in Aruntem invaserit. video enim utrumque cominus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo, nisi insanire coeperit, impetus suos non habet? quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse voltis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathoni tauri cornua comprehendit iratus? vide, ne fortitudo minume sit rabiosa sitque iracundia tota levitatis. neque enim est ulla fortitudo, quae rationis est expers.

Cap. XXIII. §. 51. Contemnendae res humanae sunt: neglegenda mors est: patibiles et dolores et labores putandi. Haec cum constituta sint iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo: nisi forte quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi vero ne Scipio quidem ille, pon-

tifex maxumus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho tum, quom consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rem publicam salvam esse vellet, se sequi iussit. §. 52. Nescio ecquid ipsi nos fortiter in re publica fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus.

An est quidquam similius insaniae quam ira? quam bene Ennius *initium* dixit *insaniae*. Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum atque factorum quam partem habent sanitatis? quid Achille Homerico foedius, quid Agamemnone, in iurgio? nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam: satis est instructa, parata, armata per sese. nam isto modo quidem licet dicere utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Aiax fortis, fortissumus tamen in furore:

Nam facinus fecit maxumum, quom Danais inclinantibus
summam rem perfecit manu, restituit proelium insaniens.

Cap. XXIV. §. 53. Dicamus igitur utilem insaniam? tracta definitiones fortitudinis: intelleges eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur adfectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans; vel conservatio stabilis iudici in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis; vel scientia rerum formidolosarum contrariarumque perferendarum aut omnino neglegendarum, conservans earum rerum stabile iudicium; vel brevius, ut Chrysippus — nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici: sunt enim omnino omnes fere similes; sed declarant communis notiones, alia magis alia — quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum vel adfectio animi

in patiendo ac perferendo summae legi parens sine timore. Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat: metuo, ne soli philosophi sint. quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque involutam? qua aperta quis est qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid, neque eos existumet sine rabie quidquam fortiter facere posse?

§. 54. Quid? Stoici, qui omnia insipientis insanos esse dicunt, nonne ista colligunt? remove perturbationes maxumeque iracundiam: iam videbuntur monstra dicere. nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnis stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commove: senties. Sic iracundus non semper iratus est: lacesse: iam videbis furentem.

Quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia? an tum quoque est utilis? est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere, quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, cum omnia essent in *moribus* vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos *morosos* nominaverunt.

Cap. XXV. §. 55. Oratorem vero irasci minume decet: simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in caussis acrius et vehementius dicimus? quid? cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus? *Ecquis hoc animadvertit? vincite!* num aut egisse umquam iratum Aesopum aut scripsisse existumamus iratum Accium? Aguntur ista praeclare; et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione; sed aguntur leniter et mente tranquilla.

Lubidinem vero laudare cuius est lubidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia lubidinem vocatis? quae vel optumarum rerum, ut ea

sunt quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare unam rem maxume detestabilem quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius:

Dum modo doleat aliquid, doleat quidlubet.

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto: nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer vel ceteri: de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus.

Cap. XXVI. §. 56. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius, quam feras opem, si id facere possis? an sine misericordia liberales esse non possumus? non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus; sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari, quid habet utilitatis? quom sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat; obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius habeat: quis id approbare possit, aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere velle summa dementia est. §. 57. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? quis enim potest, in quo lubido cupiditasve sit, non lubidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? lubidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? de cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possint, sed brevissume illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei caussa sit. ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? quid est, quod tantam

gravitatem constantiamque perturbet? an improvisum aliquid aut repentinum? quid potest accidere tale ei, cui nihil, quod homini evenire possit . . . . ? Nam quod aiunt, nimia resecari oportere, naturalia relinqui: quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus: quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

Cap. XXVII. §. 58. Sed quoniam suspicor, te non tam de sapiente, quam de te ipso quaerere — illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis —: videamus, quanta sint, quae philosophiae remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe: nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutaris, animis nullam invenerit. de quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in iis ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore indiget diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optumum sit: neglecta multis implicatur erroribus. §. 59. Ad te igitur mihi iam convertenda omnis oratio est. simulas enim quaerere te de sapiente: quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur. alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio: utrum ad universam perturbationem, quae est adspernatio rationis aut appetitus vehementior; an ad singulas, ut ad metum, lubidinem reliquasque melius adhibeatur oratio: et utrum illudne non videatur aegre ferendum, ex quo suscepta sit aegritudo; an omnium rerum toleranda omnino aegritudo: ut si quis aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse; an hominem aegre ferre nihil oportere. nimirum hoc melius: ne si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini con-

cedendum; aegritudine autem sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur.

Cap. XXVIII. §. 60. Sed omnis eius modi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, cum doceas, nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut lubido oriatur; nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo. verum tamen haec est certa et propria sanatio, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quidquam aut naturale aut necessarium: ut ipsam aegritudinem leniri videmus, cum obiicimus maerentibus imbecillitatem animi ecfeminati, quomque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. putat aliquis esse voluptatem bonum: alius autem pecuniam: tamen et ille ab intemperantia et hic ab avaritia avocari potest.

Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem utilior, sed raro proficit neque est ad volgus adhibenda. §. 61. Quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit. ut si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil offici, nihil honestatis; propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio et talis quidem, quae possit esse omnium, etiam de ceteris rebus discrepantium, philosophorum. inter omnis enim convenire oportet commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas: ut etiam si nec mala sint illa, quae metum aegritudinemve, nec bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. constantem enim quendam volumus, sedatum, gravem, humana omnia prementem, illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores quam suos animos esse ducunt.

Cap. XXIX. §. 62. Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, quom id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod lubidinem moveat; sed lubido ipsa tollenda est: ut sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas sive horum utrumque coniunctum sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura: quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis conditio lexque vitae. §. 63. Itaque non sine caussa, cum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

Neque tam terribilis ulla fando oratio est
nec fors nec ira caelitum invectum malum,
quod non natura humana patiendo ecferat.

Est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderunt, ferri et posse et oportere, enumeratio eorum, qui tulerunt. etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est, et in Consolationis libro, quem in medio — non enim sapientes eramus — maerore et dolore conscripsimus; quodque vetat Chrysippus ad recentis quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus naturaeque vim adtulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

Cap. XXX. §. 64. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitumus est metus. De quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. itaque non nulli aegritudinis partem quandam metum esse dicebant: alii autem metum praemolestiam appellabant, quod est quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. nam videndum est in

utrisque, ne quid humile, summissum, molle, ecfeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, levitate dicendum est: tamen multum prodest, ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxume metuuntur, de morte et de dolore, primo et proxumo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus.

Cap. XXXI. §. 65. Ac de malorum opinione hactenus. Videamus nunc de bonorum, id est, de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationem, una res videtur caussam continere, omnis eas esse in nostra potestate, omnis iudicio susceptas, omnis voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio: atque ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia dicuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum: ut si iam difficile sit persuadere, nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus.

§. 66. Atque erat facile sequentem eam rationem, quae maxume probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia adfici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni. sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est; ut si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. eodem enim vitio est ecfusio animi in laetitia, quo in dolore contractio: eademque levitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia in fruendo: et ut nimis adflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves. et quom invidere aegritudinis sit, malis autem alienis voluptatem

capere laetitiae: utrumque immanitate et feritate quadam proponenda castigari solet. Atque ut confidere decet, timere non decet: sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi caussa a gaudio laetitiam distinguimus.

§. 67. Illud iam supra diximus contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse. aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:

Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro:

aliter ille apud Trabeam:

Lena delenita argento nutum observabit meum,
quid velim, quid studeam: adveniens digito impellam ianuam:
fores patebunt: de improviso Chrysis ubi me adspexerit,
alacris obviam mihi veniet, complexum exoptans meum,
mihi se dedet.

Quam haec pulcra putet ipse iam dicet:

Fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

Cap. XXXII. §. 68. Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter adtendentem penitus videre. Et ut turpes sunt, qui ecferunt se laetitia tum, cum fruuntur venereis voluptatibus: sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui volgo appellatur amor — nec hercule invenio quo nomine alio possit appellari; tantae levitatis est, ut nihil videam, quod putem conferendum; quem Caecilius

deum qui non summum putet,
aut stultum aut rerum esse imperitum existumet:
cuius in manu sit, quem esse dementem velit,
quem sapere: quem insanire, quem in morbum iniici,
quem contra amari, quem expeti, quem arcessier.

§. 69. O praeclaram emendatricem vitae, poeticam!

quae amorem flagiti et levitatis auctorem in concilio deorum collocandum putet. de comoedia loquor, quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid autem ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tu me amoris magis, quam honoris servavisti gratia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! Atque ea tamen apud alium poetam patri dicere audet se coniugem habuisse

illum, Amor quem dederat, qui plus pollet potiorque est patre.

Cap. XXXIII. §. 70. Sed poetas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis, philosophos veniamus: qui amorem negant stupri esse et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea fert, mentiente. quis est enim iste amor amicitiae? cur neque deformem adolescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur; in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius:

Flagiti principium est nudare inter civis corpora.

Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici; solliciti tamen et anxii sunt: eoque magis, quod se ipsi continent et coercent. §. 71. Atque ut muliebris amores omittam, quibus maiorem licentiam natura concessit: quis aut de Ganymedi raptu dubitat quid poetae velint? aut non intellegit, quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius? quid denique homines doctissumi et summi poetae de se ipsis et carminibus edant et cantibus? Fortis vir in sua re publica cognitus, quae de iuvenum amore scripsit Alcaeus? nam Anacreontis quidem tota poesis est amatoria. Maxume vero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum apparet ex scriptis.

Cap. XXXIV. Atque horum omnium lubidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti — et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus

accusat —, qui amori auctoritatem tribueremus. §. 72. Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt et amorem ipsum conatum amicitiae faciundae ex pulcritudinis specie definiunt. qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio; sit sane: vacat enim omni lubidine: haec autem de lubidine oratio est. sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est;

Si quidem sit quisquam deus,
cui ego sim curae!

§. 73. At id erat deis omnibus curandum, quem ad modum hic frueretur voluptate amatoria.

Heu me infelicem!

Nihil verius. Probe et ille:

Sanusne es, qui temere lamentare?

Sic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit?

Te, Apollo sancte, fer opem! teque, omnipotens
Neptune, invoco;
vosque adeo venti!

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat: Venerem unam excludit; ut iniquam:

nam quid ego te appellem, Venus?

Eam prae lubidine negat curare quidquam. quasi vero ipse non propter lubidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

Cap. XXXV. §. 74. Sic igitur adfecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat, quam leve, quam contemnendum, quam nihili sit omnino; quam facile vel aliunde vel alio modo perfici vel omnino neglegi possit. abducendus est etiam non numquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tamquam aegroti non convalescentes, saepe curandus est; §. 75. etiam novo quidam amore veterem amorem, tamquam clavo clavum, eiiciundum putant; maxume autem admonendus, quantus sit furor amoris.

omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior: ut si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo; sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore foeda per se est. §. 76. nam ut illa praeteream, quae sunt furoris; haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria?

iniuriae,
suspiciones, inimicitiae, induciae,
bellum, pax rursum. incerta haec si tu postules
ratione certa facere; nihilo plus agas,
quam si des operam, ut cum ratione insanias.

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. etenim si naturalis amor esset; et amarent omnes et semper amarent et idem amarent neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

Cap. XXXVI. §. 77. Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet — cuius impulsu exsistit etiam inter fratres tale iurgium:

A. Quis homo te exsuperavit usquam gentium impudentia?
M. Quis autem malitia te?

Nosti, quae secuntur. alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissumae contumeliae: ut facile appareat Atrei filios esse, eius qui meditatur poenam in fratrem novam;

Maior mihi moles, maius miscendum malum,
qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

Quae igitur haec erit moles? audi Thyestem:

Impius hortatur me frater, ut meos malis miser
mandarem natos —

Eorum viscera apponit. Quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie

dicimus exisse de potestate, id est, de consilio, de ratione, de mente. horum enim potestas in totum animum esse debet. §. 78. His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant: — quid est autem se ipsum colligere, nisi dissupatas animi partis rursum in suum locum cogere? — aut rogandi orandique sunt, ut si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae: qui quom vilico factus esset iratior: *Quo te modo*, inquit, *accepissem, nisi iratus essem?*

Cap. XXXVII. §. 79. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt? — Potest utilis esse insania? — aut naturalem? an quidquam est secundum naturam, quod sit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset? aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi lubido? aut quemquam poeniteret, quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui cum interemisset Clitum, familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit poenitendi. Quibus cognitis quis est qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestumetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? unde intellegi debet, perturbationem quoque omnem esse in opinione. §. 80. Et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis, non temere adsentientis: metus quoque est diffidentia exspectati et impendentis mali: et si spes est exspectatio boni, mali exspectationem esse necesse est metum. ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen, ut

Socrates dicitur: cum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent: ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret.

§. 81. Ergo ut optuma quisque valetudine adfectus potest videri natura ad aliquem morbum proclivior: sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum ac malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. inveteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur quam perturbatio: citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

Cap. XXXVIII. §. 82. Sed cognita iam caussa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam huius disputationis modus. Scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus, nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari, quam haec, quae a nobis hoc quatriduo disputata sunt. morte enim contempta et dolore ad patiendum levato adiunximus sedationem aegritudinis: qua nullum homini malum maius est. etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia; tamen ita ceteros, cum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus; at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, adflictos, aerumnosos, calamitosos. §. 83. Itaque non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus; in ea est enim fons miseriarum et caput.

Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnis opinabilis esse et voluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus

philosophia se extracturam pollicetur. §. 84. Demus igitur nos huic excolendos patiamurque nos sanari. his enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quidquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit: aut cum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLI CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD
M. BRUTUM
LIBER QUINTUS.

Cap. I. §. 1. Quintus hic dies, *Brute*, finem faciet Tusculanarum disputationum: quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxume probas, disputatum. placere enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me accuratissume scripsisti, et ex multis sermonibus tuis, virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu propter tam varia et tam multa tormenta fortunae: tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. nihil est enim omnium quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. §. 2. Nam quom ea caussa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos se in optumo vitae statu exquirendo collocarent: profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab his inventa et perfecta virtus est et si praesidi ad beate vivendum in virtute satis est: quis est qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? sin autem virtus, subiecta sub varios incertosque casus, famula fortunae est nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur: vereor, ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate vivendi, quam vota facienda videantur.

§. 3. Equidem meos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans, huic incipio sententiae diffidere interdum et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. vereor enim, ne natura quom corpora nobis infirma dedisset hisque et morbos insanabilis et dolores intolerabilis adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentis et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. §. 4. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute, de virtutis robore existumo. Illa enim, si modo est ulla virtus, quam dubitationem avunculus tuus, *Brute*, sustulit, omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet; eaque despiciens casus contemnit humanos; culpaque omni carens, praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa cum venientia metu augentes, tum maerore praesentia, rerum naturam quam errorem nostrum damnare malumus. Cap. II. §. 5. Sed et huius culpae et ceterorum vitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. cuius in sinum quom a primis temporibus aetatis nostrae voluntas studiumque nos compulisset, his gravissumis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus.

O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu urbis peperisti: tu dissupatos homines in societatem vitae convocasti: tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. ad te confugimus: a te opem petimus: tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. est autem unus dies bene et ex praeceptis tuis actus peccanti inmortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur quam tuis? quae et vitae tranquillitatem largita nobis es et terrorem mortis sustulisti.

§. 6. At philosophia quidem tantum abest, ut proinde ac de hominum est vita merita laudetur, ut, a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem et hoc paricidio se inquinare audet? et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed ut opinor hic error et haec indoctorum animis obfusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur.

Cap. III. §. 7. Quam rem antiquissumam quom videamus, nomen tamen esse confitemur recens. nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum caussarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrumum nomen apud antiquos adsequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, etiam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem, accepimus et fuisse et habitos esse sapientis. §. 8. Nec vero Atlas sustinere caelum nec Prometheus adfixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur; idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem: quem, ut scribit auditor Platonis, Ponticus Heraclides vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam. cuius ingenium et eloquentiam cum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxume arte confideret: at illum, artem quidem se scire nullam, sed esse *philosophum*. admiratum Leontem novitatem nominis quaesivisse, quinam essent philosophi et quid

inter eos et reliquos interesset; §. 9. Pythagoram autem respondisse: similem sibi videri vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maxumo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate. nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent; alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur; esset autem quoddam genus eorum idque vel maxume ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed visendi caussa venirent studioseque perspicerent, quid ageretur et quo modo: item nos quasi in mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae servire, alios pecuniae: raros esse quosdam, qui ceteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuerentur; hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos: et ut illic liberalissumum esset spectare nihil sibi acquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare.

Cap. IV. §. 10. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissumis et institutis et artibus. cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum Anaxagorae discipulum audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur quove reciderent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus collocavit et in domos etiam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. §. 11. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingeni magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissumum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sen-

tentiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione, quid esset simillumum veri, quaeréremus. Quem morem cum Carneades acutissume copiosissumeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quatridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus: quinto autem die, cum eodem in loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

Cap. V. §. 12. *A.* Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem.

M. At hercule Bruto meo videtur: cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo.

A. Non dubito. nec id nunc agitur, tu illum quantum ames; sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit, de quo a te disputari volo.

M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem?

A. Prorsus nego.

M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidi in virtute?

A. Certe satis.

M. Potes igitur aut qui male vivat, non eum miserum dicere aut quem bene fateare, eum negare beate vivere?

A. Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dum modo intellegas quid nunc dicam bene. dico enim, constanter, graviter, sapienter, fortiter. §. 13. haec etiam in eculeum coniiciuntur, quo vita non adspirat beata.

M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem?

A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet. ista me minume movent, non solum quia per-

volgata sunt, sed multo magis, quia tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata quam potata delectant. Velut iste chorus virtutum, in eculeum impositus, imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura nec eas beata vita a se desertas passura videatur: §. 14. cum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque traduxeris; hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quam diu torqueatur. Quam ob rem hoc nunc quaeramus: virtutes autem, noli vereri, ne expostulent et querantur, se a beata vita esse relictas. Si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt non omnis bonos esse etiam beatos; multaque de M. Atilio, Q. Caepione, M' Aquilio recordatur: beatamque vitam — si imaginibus potius uti quam rebus ipsis placet — conantem ire in eculeum, retinet ipsa prudentia negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune.

Cap. VI. §. 15. *M.* Facile patior te isto modo agere: etsi iniquom est praescribere mihi te, quem ad modum a me disputari velis. sed quaero, utrum aliquid actum superioribus diebus an nihil arbitremur?

A. Actum vero et aliquantum quidem.

M. Atqui, si ita est, profligata iam haec et pene ad exitum adducta quaestio est.

A. Quo tandem modo?

M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae, rationem omnem repellentes, vitae beatae nullam partem relincunt. quis enim potest mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendet, esse non miser? quid, si idem, quod plerumque fit, paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem; si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, servitutem: potest ea timens esse quisquam beatus? §. 16. Quid, qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque

praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbitates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrumus? quid vero? illum, quem lubidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque adfluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrumum dixeris? quid? elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere gestiens, nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae lubidines incitant, nullae futiles laetitiae exsultantis languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intellegitur nulla ne minuma quidem aura fluctus commovente: sic animi quietus et placatus status cernitur, cum perturbatio nulla est, qua moveri queat. §. 17. Quod si est; qui vim fortunae, qui omnia humana, quaecumque accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor adtingat; idemque, si nihil concupiscat, nulla ecferatur animi inani voluptate: quid est cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est cur virtus ipsa per se non efficiat beatos?

Cap. VII. *A*. Atqui alterum dici non potest quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia ecferantur, beati sint; itaque id tibi concedo: alterum autem iam integrum non est. superioribus enim disputationibus effectum est, vacare omni animi perturbatione sapientem.

§. 18. *M*. Nimirum igitur confecta res est. videtur enim ad exitum venisse quaestio.

A. Prope modum id quidem.

M. Verum tamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato: illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi quamcumque rem habent in manibus, in eam,

quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset respondere se ante docuisse nihil bonum esse, nisi quod honestum esset; hoc probato consequens esse beatam vitam virtute esse contentam: et quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. §. 19. Sed tamen non agunt sic. nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt: et cum ex eo efficiatur satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. cave enim putes, ullam in philosophia vocem emissam clariorem ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid profitetur? o di boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beateque vivendi, ut esset semper denique beatus. §. 20. Sed videro quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestumo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem. qua ipsa non fuerit contentus: neque enim umquam finem inveniet lubido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid adtulisset, quo hoc firmius crederemus.

Cap. VIII. §. 21. *A.* Vellem id quidem: sed habeo paullulum quod requiram. ego enim adsentior, eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut quem ad modum, si quod honestum sit, id solum sit bonum sequatur, vitam beatam virtute confici, sic si vita beata in virtute sit, nihil esse nisi virtutem bonum. Sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit hoc: putat enim; etiam si sit bonum aliquod praeter virtutem.

M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas?

A. Tu vero, ut videtur: nam praefinire non est meum.

§. 22. *M.* Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum Aristo nuper, cum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, cum in malis esset; in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scriptitavit etiam Antiochus locis pluribus: virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse neque tamen beatissumam: deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset; ut viris, ut valitudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam; quae genere, non numero cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum.

§. 23. Haec nunc enucleare non ita necesse est: quamquam non constantissume dici mihi videntur. Nam et qui beatus est, non intellego, quid requirat, ut sit beatior: si est enim quod desit, ne beatus quidem est: et quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est ubi id isto modo valeat: quom vero tria genera malorum esse dicant: qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus; huic paullulumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissumam. Cap. IX. §. 24. Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam quom statuisset, verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, quom humiliter demisseque sentiret. quam bene, non quaeritur: constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, quom prima concesseris. Hic autem elegantissumus omnium philosophorum et eruditissumus non magno opere reprehenditur,

eum tria genera dicit bonorum: vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit *de vita beata*, in quo multa disputat, quam ob rem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit: in eo etiam putatur dicere, in rotam, id est genus quoddam tormenti apud Graecos, beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino: sed quae dicit, idem valent.

§. 25. Possum igitur, cui concesserim, in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic succensere dicenti non omnis bonos esse beatos, quom in omnis bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam:

Vitam regit fortuna, non sapientia.

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius, recte id quidem: sed nihil intellego dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna: nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium valere?

§. 26. An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum, philosophi id quidem; sed si Socrates aut Antisthenes diceret; non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius; nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, iuste, ad voluptatem referret. Quid melius quam fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc sine dicit, qui cum dolorem non modo maxumum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrumis tum, cum maxume contra fortunam glorietur? §. 27. Quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus: *Occupavi te*, inquit, *Fortuna, atque cepi; omnisque aditus tuos interclusi, ut ad me ad-*

spirare non posses. Praeclare, si Aristo Chius aut si Stoicus Zeno diceret; qui nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris et definieris summum bonum firma corporis adfectione exploratataque spe contineri, Fortunae aditus interclusisti? Quo modo? isto enim bono iam exspoliare potest.

Cap. X. §. 28. Atqui his capiuntur imperiti: et propter huius modi sententias istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnis bonos semper beatos volumus esse. quid dicam bonos perspicuum est: omnibus enim virtutibus instructos et ornatos, cum sapientis tum viros bonos dicimus. Videamus, qui dicendi sint beati. equidem hos existumo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malō: §. 29. neque ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subiecta notio est, nisi secretis malis omnibus cumulata bonorum complexio. Hanc adsequi virtus, si quidquam praeter ipsam boni est, non potest. aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique. in his tot et tantis — atque etiam plura possunt accidere — potest esse sapiens. nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. at si ea mala sunt, quis potest praestare, semper sapientem beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore esse possit?

§. 30. Non igitur facile concedo neque Bruto meo neque communibus magistris, nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut cum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, idem dicant, semper beatum esse sapientem. quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissumus, inducant animum, illa, quorum splendore

capiuntur, vires, valetudinem, pulcritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sint, pro nihilo ducere: tum poterunt clarissuma voce profiteri, se neque fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore neque paupertate terreri omniaque sibi in sese esse posita neque esse quidquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis. §. 31. nec hunc et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem, quae volgus, in malis et bonis numerare, concedi ullo modo potest.

Qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si dis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur: sed numquam id diceret, si ipse se audiret. quid est enim quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat: *Quam hoc suave est!* tum cum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

Cap. XI. §. 32. *A.* Adducis me, ut tibi adsentiar. sed tua quoque vide ne desideretur constantia.

M. Quonam modo?

A. Quia legi tuum nuper quartum de Finibus. In eo mihi videbare contra Catonem disserens hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est caussae quin si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? rem enim opinor spectari oportere, non verba.

§. 33. *M.* Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum et testificaris, quid dixerim aliquando aut scripserim. cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant: nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus: itaque soli sumus liberi. verum tamen, quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verum-

ne sit, quod Zenoni placuerit, quodque eius auditori Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset: sed si ita esset, tum ut totum hoc beate vivere in una virtute poneretur. §. 34. Qua re demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens: quam sibi conveniat, ipse viderit. gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? nos tamen teneamus, ut sit idem beatissumus.

Cap. XII. Etsi Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur: huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur. apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum. velut in Gorgia Socrates quom esset ex eo quaesitum, Archelaum Perdiccae filium, qui tum fortunatissumus haberetur, nonne beatum putaret? §. 35. Haud scio, inquit: numquam enim cum eo collocutus sum. — An tu? an aliter id scire non potes? — Nullo modo. — Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere beatusne sit. — An ego possim, quom ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus? — Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? — Ita prorsus existumo; bonos, beatos; improbos, miseros. — Miser ergo Archelaus? — Certe, si iniustus. Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? §. 36. Quid vero? in Epitaphio quo modo idem? Nam cui viro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur, huic optume vivendi ratio comparata est. hic est ille moderatus, hic fortis; hic sapiens; hic et nascentibus et cadentibus cum reliquis commodis, tum maxume liberis, parebit et obediet praecepto illi veteri: neque enim laetabitur umquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipse omnem spem reponet sui. §. 37. Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit ratio.

Cap. XIII. Unde igitur ordiri rectius possumus, quam a communi parente natura? quae quidquid genuit, non modo animal, sed etiam, quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites et ea, quae sunt humiliora neque se tollere a terra altius possunt, alia semper virent, alia hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu, et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla vi impediente, perfecta sint. §. 38. Facilius vero etiam in bestiis, quod his sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspici potest. Namque alias bestias nantis aquarum incolas esse voluit, alias volucris caelo frui libero, serpentis quasdam, quasdam esse gradientis: earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas; immanis alias, quasdam autem cicures; nonnullas abditas terraque tectas. atque earum quaeque suum tenens munus, cum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae.

Et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet nec discedit ab eo; sic homini multo quiddam praestantius: etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem: humanus autem animus decerptus ex mente divina cum alio nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. §. 39. Hic igitur si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus, fit perfecta mens, id est absoluta ratio; quod est idem virtus. Et si omne beatum est, cui nihil deest, et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium: certe omnes virtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone.

§. 40. Sed mihi videntur etiam beatissumi. quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut qui diffidit, beatus esse qui potest? at diffidat

necesse est, qui bona dividit tripertito. CAP. XIV. qui enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? atqui nisi stabili et fixo et permanente bono beatus esse nemo potest. quid ergo eius modi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur: qui glorianti cuidam mercatori, quod multas navis in omnem oram maritumam dimisisset: *Non sane optabilis quidem ista*, inquit, *rudentibus apta fortuna*. An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata completur, si id possit amitti? nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum in quibus vita beata consistit. nam qui timebit, ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit. §. 41. volumus enim eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, saeptum atque munitum; non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet: sic sine metu is habendus est, non qui parva metuit, sed qui omnino metu vacat. quae est enim alia fortitudo nisi animi adfectio cum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu?

§. 42. Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam maxume optatam et expetitam securitatem — securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis: in qua vita beata posita est — habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? qui autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii, Philippo minitanti per litteras se omnia, quae conarentur, prohibiturum, quaesiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur quam civitas universa? quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum; quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet; temperantia

eum a lubidine avocet tum insolenti alacritate gestire non sinat? haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

Cap. XV. §. 43. Atque cum perturbationes animi miseriam; sedationes autem vitam efficiant beatam: duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens lubidoque versetur: quom omnia cum consilio et ratione pugnent; his tu tam gravibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis, quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? atqui sapiens semper ita adfectus est. semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est: quod autem laetabile, id pradicandum et prae se ferendum: quod tale autem, id etiam gloriosum: si vero gloriosum, certe laudabile: quod laudabile autem, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. §. 44. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bonum, quod honestum: ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrumum.

§. 45. An dubitas, quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrumis integerrumisque sensibus; adde etiam, si lubet, pernicitatem et velocitatem; da divitias, honores, imperia, opes, gloriam; si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo — dubitabisne eum miserum dicere? qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrumus esse possit? Videamus, ne ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est; ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum: ea mixta ex dissimilibus si erunt; honestum ex his effici nihil poterit: quo detracto quid poterit beatum intellegi? etenim quidquid est, quod bonum sit, id expetendum est: quod autem expe-

tendum, id certe approbandum: quod vero approbaris, id gratum acceptumque habendum; ergo etiam dignitas ei tribuenda est. quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile. ex quo efficitur, ut quod sit honestum, id sit solum bonum.

Cap. XVI. §. 46. Quod ni ita tenebimus, multa erunt, quae nobis bona dicenda sint: omitto divitias, quas cum quivis quamvis indignus habere possit, in bonis non numero; quod enim est bonum, id non quivis habere potest: omitto nobilitatem famamque popularem stultorum improborumque consensu excitatam: haec, quae sunt minuma, tamen bona dicantur necesse est; candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens:

Lenitudo orationis, mollitudo corporis,

ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate, quam in volgi opinione stultorumque turba, quod dicatur aut gravius aut grandius?

§. 47. At enim eadem Stoici *praecipua* vel *producta* dicunt, quae bona isti. — Dicunt illi quidem: sed his vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant; aut, si sit beata, beatissumam certe negant. nos autem volumus beatissumam: idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserebat: qualis cuiusque animi adfectus esset, talem esse hominem: qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem: orationi autem facta similia, factis vitam. adfectus autem animi in bono viro laudabilis; et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis. ex quibus bonorum beatam vitam esse concluditur. — §. 48. Etenim pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et oti consumendi caussa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare? semper in animo eius esse placidissumam pacem? vir igitur temperatus, constans, sine me-

tu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? at semper sapiens talis: semper igitur beatus. Iam vero qui potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit quaeque sentit? refert autem omnia ad beate vivendum: beata igitur vita laudabilis: nec quidquam sine virtute laudabile: beata igitur vita virtute conficitur.

Cap. XVII. §. 49. Atque hoc sic etiam concluditur. Nec in misera vita quidquam est praedicabile aut gloriandum; nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum: ut Epaminondas:

Consiliis nostris laus est adtonsa Laconum:

ut Africanus:

A sole exoriente, supra Maeotis paludes,
nemo est qui factis me aequiperare queat.

§. 50. quod si est; beata vita glorianda et praedicanda et prae se ferenda est. nihil est enim aliud, quod praedicandum et prae se ferendum sit. quibus positis intellegis quid sequatur. et quidem nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta: sit aliud necesse est melius vita beata. quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. ita erit beata vita melius aliquid: quo quid potest dici perversius? Quid? cum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est eandem vim in virtute esse ad beatam vitam? contrariorum enim contraria sunt consequentia. §. 51. Quo loco quaero, quam vim habeat libra illa Critolai: qui quom in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa; tantum propendere illam bonorum animi lancem putet, ut terram et maria deprimat.

Cap. XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum, gravissumum philosophorum, exaggerantem tanto opere virtutem, extenuantem cetera et abiicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissumam ponere? quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur. §. 52. Nam in quem cadit

aegritudo, in eundem metum cadere necesse est; est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio. in quem autem metus, in eundem formido, timiditas, pavor, ignavia: ergo ut idem vincatur interdum nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere:

Proinde ita parent se in vita, ut vinci nesciant.

Hic autem vincetur, ut dixi; nec modo vincetur, sed etiam serviet. at nos autem virtutem semper liberam volumus, semper invictam. quae nisi sunt, sublata virtus est. §. 53. Atqui si in virtute satis est praesidi ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus. si fortiter, etiam ut magno animo; et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. sequitur, ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstet: ergo omnia profluenter, absolute, prospere; igitur beate. satis autem ad fortiter vivendum virtus potest: satis ergo etiam ad beate. §. 54. Etenim ut stultitia etsi adepta est quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est quod adest neque eam umquam sui poenitet.

Cap. XIX. Similemne putas C. Laeli unum consulatum fuisse et eum quidem cum repulsa — si quum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a vano populo, repulsam fert — sed tamen utrum malles, te, si potestas esset, semel ut Laelium consulem an ut Cinnam quater? §. 55. non dubito tu quid responsurus sis: itaque video, cui committam. non quemvis hoc idem interrogarem. responderet enim alius fortasse, se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas dedisset: at Cinna collegae sui consulis Cn. Octavi praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita; M. Antoni, omnium eloquentissimi, quos ego audierim;

C. Caesaris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur, quia hos interfecit? mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. etsi peccare nemini licet: sed sermonis errore labimur. id enim licere dicimus, quod cuique conceditur. §. 56. Utrum tandem beatior C. Marius tum, quom Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, pene altero Laelio — nam hunc illi duco simillumum —, an quom civili bello victor, iratus, necessariis Catuli deprecantibus, non semel respondit, sed saepe: *moriatur?* in quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. nam quom accipere quam facere praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paullum procedere ob viam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

Cap. XX. §. 57. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, quom quinque et viginti natus annos dominatum occupavisset. qua pulcritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum. ex quo omnibus bene veritatem intuentibus videri necesse est miserrumum. ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, quom omnia se posse censebat, consequebatur. §. 58. Qui quom esset bonis parentibus atque honesto loco natus, etsi id quidem alius alio modo tradidit, abundaretque et aequalium familiaritatibus et consuetudine propinquorum; haberet etiam more Graeciae quosdam adolescentis amore coniunctos: credebat eorum nemini; sed his, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris cor-

poris custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. Quin etiam ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae, tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, cum iam essent adultae, ferrum removit instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. §. 59. Quomque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem: sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et cum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset; eum ipsum, quom forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque quom in communibus suggestis consistere non auderet, concionari ex turri alta solebat. §. 60. Atque is quom pila ludere vellet — studiose enim id factitabat — tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic quom quidam familiaris iocans dixisset: *huic quidem certe vitam tuam committis*, adrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici: alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui; alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita: quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partis impotentium cupiditates: cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.

§. 61. Quamquam hic quidem tyrannus ipse indicavit, quam esset beatus. CAP. XXI. nam quom quidam ex eius adsentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum; negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse: *Visne igitur*, inquit, *o Damocle, quoniam haec te vita delectat, ipse eandem degustare et fortunam experiri meam?* Quom se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto strato pulcherrumo textili stragulo, magni-

ficis operibus picto; abacosque compluris ornavit argento auroque caelato. tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum illius intuentis diligenter ministrare. §. 62. aderant unguenta, coronae: incendebantur odores: mensae conquisitissumis epulis exstruebantur. fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari seta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulcros illos ministratores adspiciebat nec plenum artis argentum, nec manum porrigebat in mensam: iam ipsae defluebant coronae: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius, nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet. iis enim se adolescens improvida aetate irretierat erratis eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset.

Cap. XXII. §. 63. Quanto opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoreis duobus illis: quorum quom alterum vadem mortis accepisset; alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam: *Utinam ego*, inquit, *tertius vobis amicus adscriberer!* Quam huic erat miserum, carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari! homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito. musicorum vero perstudiosum, poetam etiam tragicum — quam bonum, nihil ad rem: in hoc enim genere nescio quo pacto magis, quam in aliis, suum cuique pulcrum est: adhuc neminem cognovi poetam, et mihi fuit cum Aquinio amicitia, qui sibi non optumus videretur. sic se res habet: te tua, me delectant mea —, sed ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat. vivebat cum fugitivis, cum facinerosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

Cap. XXIII. §. 64. Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium; ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, quom esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis indagavi sepulcrum. tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam: qui declarabant in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. §. 65. Ego autem, quom omnia collustrarem oculis — est enim ad portas Achradinas magna frequentia sepulcrorum —, animum adverti columellam non multum e dumis eminentem; in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me illud ipsum arbitrari esse quod quaererem. Immissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum. §. 66. Quo quom patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. apparebat epigramma exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissuma Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissuma, sui civis unius acutissumi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. — Sed redeat unde aberravit oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit quam illum tyrannum? Si vitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur cum oblectatione solertiae; qui est unus suavissumus pastus animorum: alterius in caede et iniuriis cum et diurno et nocturno metu. Age confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram: quae regna, quas opes studiis eorum et delectationibus antepones? §. 67. Etenim quae pars optuma est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optumum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? eius bono fruendum est

igitur, si beati esse volumus: bonum autem mentis est virtus: ergo hac beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulcra, honesta, praeclara sunt — ut supra dixi, sed dicendum idem illud paullo uberius videtur — plena gaudiorum sunt. ex perpetuis autem plenisque gaudiis cum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur, ut ea exsistat ex honestate.

Cap. XXIV. §. 68. Sed ne verbis solum adtingamus ea, quae volumus ostendere; proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intellegentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optumis artibus isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur; deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus exsistet: unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae: alter in descriptione expetendarum fugiendarumque rerum: tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans: in quo inest omnis cum subtilitas disserendi tum veritas iudicandi.

§. 69. Quo tandem igitur gaudio adfici necesse esset sapientis animum, cum his habitantem pernoctantemque curis! ut quom totius mundi motus conversionesque perspexerit sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus; septem alia suos quaeque tenere cursus, multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant —: horum nimirum adspectus impulit illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta; quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio; unde terra et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur: in qua omnia delata

gravitate medium mundi locum semper expetant, qui est idem infumus in rotundo.

CAP. XXV. §. 70. Haec tractanti animo et noctis et dies cogitanti exsistit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio compleatur. ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandi, neque se in brevitate vitae collocatam putat, quom rerum caussas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt; quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum ratio tamen mensque moderatur. §. 71. Haec ille intuens atque suspiciens vel potius omnis partis orasque circumspiciens, quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis exsistit; efflorescunt genera partesque virtutum: invenitur, quid sit, quod natura spectet, extremum in bonis, quid, in malis ultumum; quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis hoc vel maxume efficitur, quod hac disputatione agitamus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. §. 72. Sequitur tertia, quae per omnis partis sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. ex qua quom summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxume ingenua delectatio et digna sapientia. sed haec oti. Transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuendam. quid eo possit esse praestantius, cum communem prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adiunge fructum amicitiarum: in quo doctis positum est cum consilium omnis vitae consentiens et pene conspirans, tum summa iucunditas e quotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat, quo sit beatior? cui rei refertae tot tantisque gaudiis, Fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est virtutibus, beatum est; omnesque sapien-

ter his gaudiis perfruuntur: omnis eos confiteri beatos esse necessè est.

Cap. XXVI. §. 73. *A.* Etiamne in cruciatu atque tormentis?

M. An tu me in viola putabas aut in rosa dicere? An Epicuro, quia tantum modo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit, quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit: nullum sapienti esse tempus, etiam si uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare: *Quam pro nihilo puto!* quom praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate; haec nostra, honesta turpia, irrideat dicatque nos in vocibus occupatos inanis sonos fundere; neque quidquam ad nos pertinere, nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur: huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum oblivisci licebit sui? et tum fortunam contemnere, quom sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae? tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, quom constituerit non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? §. 74. nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, praecepta fortitudinis, duritiam virilem; sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum voluptatum: ut si quis aestuans, quom vim caloris non facile patiatur, recordari velit sese aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. §. 75. Sed quom is dicat semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret: quidnam faciendum est iis, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existumant?

Me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire aliquando desinant aperteque et clara voce audeant dicere, beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram. Cap. XXVII. §. 76. Sint enim tria

genera bonorum, ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus quam soleo intellego, recedamus, sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa iaceant humi et tantum modo, quia sumenda sint, appellentur bona; alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant: ut ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et non beatissumum etiam dixerim?

Dolorem vero sapiens extimescet. is enim huic maxume sententiae repugnat: nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati: dolor esse videtur acerrumus virtuti adversarius; is ardentis faces intentat; is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur: §. 77. huic igitur succumbet virtus: huic beata sapientis et constantis viri vita cedet. Quam turpe! o di boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt verberum dolore laniati. adolescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantis pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, quom exanimarentur prius, quam se victos faterentur. Quae barbaria India vastior aut agrestior? in ea tamen gente primum ei, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi nivis hiemalemque vim perferunt sine dolore: quomque ad flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. §. 78. mulieres vero in India, quom est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt, quam plurumum ille dilexerit: plures enim singulis solent esse nuptae: quae est victrix, ea laeta, prosequentibus suis, una cum viro in rogum imponitur; illa victa maesta discedit.

Numquam naturam mos vinceret: est enim ea semper invicta: sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia, animum infecimus; opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes pravitatis erroribus quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim aut aspidem aut felem aut canem aut crocodilum violent: quorum

etiam si imprudentes quidpiam fecerint, poenam nullam recusent. §. 79. De hominibus loquor. Quid bestiae? non frigus, non famem, non montivagos atque silvestris cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut volnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris caussa, laudis studiosi gloriae gratia, amore incensi cupiditatis. Plena vita exemplorum est.

Cap. XXVIII. §. 80. Sed adhibeat oratio modum et redeat illuc, unde deflexit. Dabit, inquam, se in tormenta vita beata: nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, quom tortoris os viderit, consistet; virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis resistet extra foris, ut ante dixi, limenque carceris. quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, comitatu pulcherrumo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest. nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt nec illa sine virtutibus. §. 81. Itaque eam tergiversari non sinent secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. sapientis est enim proprium nihil, quod poenitere possit, facere, nihil invitum; splendide, constanter, graviter, honeste omnia; nihil ita exspectare quasi certo futurum; nihil quom acciderit admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur; omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest. Stoicorum quidem facilis conclusio est: §. 82. qui quom finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea convenienter vivere, quom id sit in sapiente situm, non officio solum, verum etiam potestate; sequatur necesse est, ut cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit. ita fit semper vita beata sapientis. Habes quae fortissume de beata vita dici putem; et quo modo nunc est, nisi quid tu melius adtuleris, etiam verissume.

Cap. XXIX. *A.* Melius equidem adferre nihil possum; sed a te impetrarim lubenter, ut nisi molestum sit — quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae libasque ex omnibus, quodcumque te maxume specie veritatis movet — quod paullo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere auderent, sapientis esse semper beatissumos; id velim audire, quem ad modum his putes consentaneum esse id dicere. multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa.

§. 83. *M.* Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti; quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnis partis, ut ab aliis possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari. et quoniam videris hoc velle, ut quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidi; quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus: sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissume semper refellebat et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos illud quidem cum pace agemus. Si enim Stoici finis bonorum recte posiverunt, confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem. §. 84. Sed quaeramus unam quamque reliquorum sententiam; si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis et disciplinis convenire.

Cap. XXX. Sunt autem hae de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae. Primum simplices quattuor: nihil bonum, nisi honestum, ut Stoici: nihil bonum, nisi voluptatem, ut Epicurus: nihil bonum, nisi vacuitatem doloris, ut Hieronymus: nihil bonum, nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maxumis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. haec igitur simplicia: illa mixta. §. 85. Tria genera bonorum; maxuma animi, secunda corporis, externa tertia; ut Peripatetici nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Calliphon copulavit:

indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli nonnullorumque aliorum evanuerunt.

Hi quid possint obtinere, videamus, omissis Stoicis: quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata caussa est; praeter Theophrastum et si qui illum secuti imbecillius horrent dolorem et reformidant: reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. quam quom ad caelum extulerint, quod facere eloquentes homines copiose solent; reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. nec enim licet his, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet. Cap. XXXI. §. 86. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omnis tempestatis calamitate semper vacat, sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas: sic vita, non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. §. 87. Sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem, cumque ea descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus: nec eam minimis blandimentis corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia: quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius; enatant tamen: Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. nemo est enim quin eorum bonorum animum putet esse iudicem eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. §. 88. nam quod tibi Epicurus videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis caussa et hercule omnium reliquo-

rum. quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus?

Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus. Quid? is tibi mortemne videtur an dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat; maxumisque doloribus adfectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat; nec haec sic agit, ut ex tempore quasi eefutire videatur. de morte enim ista sentit, ut dissoluto animante sensum exstinctum putet; quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. item de dolore certa habet, quae sequatur: quorum magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. §. 89. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxume angunt, melius se habent, quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

Cap. XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus? nemo de tenui victu plura dixit. etenim quae res pecuniae cupiditatem adferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumptibus copiae suppetant, quom procul ab iis omnibus rebus absit: cur pecuniam magno opere desideret vel potius cur curet omnino? §. 90. An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere, nostrates philosophi facere non potuerunt. Illius epistola fertur his verbis: „Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegimen; calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames; lacte, caseo, carne vescor. Qua re ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel dis immortalibus dona.“ Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, hoc eodem animo esse potuerunt.

§. 91. Socrates, in pompa quom magna vis auri argentique ferretur: *Quam multa non desidero!* inquit.

Xenocrates, quom legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta adtulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxuma, abduxit legatos ad coenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. quom postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: *Quid? vos hesterna*, inquit, *coenula non intellexistis, me pecunia non egere?* Quos quom tristiores vidisset, XXX minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. §. 92. At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset: *Nunc quidem paullulum*, inquit, *a sole.* obfecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse; illi nihil satis umquam fore; se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset; suas eum consequi nullo modo posse.

Cap. XXXIII. §. 93. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diviserit: non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen. partim esse naturalis et necessarias, partim naturalis et non necessarias: partim neutrum. necessarias satiari posse pene nihilo: divitias enim naturae esse parabilis: secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet, nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes, neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem adtingerent, funditus eiiciendas putavit. §. 94. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur eaeque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera non contemnunt; quaerunt tamen copiam. nam et obscenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, facilis, communis, in medio sitas esse dicunt: easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant: ab iisque abstinere minume esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet: omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit; prodesse numquam. §. 95. totumque hoc de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se,

quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet: eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum: itaque hac usurum compensatione sapientem, ut et voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat, maiorem efficientem voluptatem; omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen. §. 96. quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiret voluptatem; animum et praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere venientem nec praeteritam praeterfluere sinere. ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, quom exspectatio speratarum voluptatum perceptarum memoria iungeretur.

Cap. XXXIV. §. 97. Atque his similia ad victum etiam transferuntur extenuanturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. etenim quis hoc non videt, desideriis omnia ista condiri? Darius in fuga quom aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat: cui quom peragranti Aegyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, quom usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo, qua re id faceret, respondisse, se, quo melius coenaret, opsonare ambulando famem. §. 98. Quid? victum Lacedaemoniorum in philitiis nonne videmus? Ubi quom tyrannus coenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod coenae caput erat, delectatum. tum is, qui illa coxerat: *Minume mirum; condimenta enim defuerunt.* — *Quae tandem?* inquit ille. — *Labor in venatu, sudor, cursus ab Eurota, fames, sitis. his enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur.* Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intellegi potest: quae ut quidquid obiectum est, quod modo natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. §. 99. Civitates quae-

dam universae, more doctae, parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur; quos negat ad panem adhibere quidquam praeter nasturtium. Quamquam si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terra arboribusque gignuntur, cum copia facili tum suavitate praestantia! Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu; adde integritatem valetudinis. §. 100. confer sudantis, ructantis, refertos epulis, tamquam opimos boves: tum intelleges, qui voluptatem maxume sequantur, eos minume consequi; iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate.

Cap. XXXV. Timotheum clarum hominem Athenis et principem civitatis ferunt, quom coenavisset apud Platonem, eoque convivio admodum delectatus esset vidissetque eum postridie dixisse: *Vestrae quidem coenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.* Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus, multo cibo et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos; in qua scriptum est his fere verbis: „Quo quom venissem, vita illa beata quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit: bis in die saturum fieri nec umquam pernoctare solum; ceteraque, quae comitantur huic vitae: in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus. §. 101. Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest?" Quo modo igitur iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapali, opulentissumi Syriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto:

Haec habeo, quae edi quaeque exsaturata lubido
Hausit: at illa iacent multa et praeclara relicta.

— Quid aliud, inquit Aristoteles, in bovis, non in regis, sepulcro inscriberes? — Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivos quidem diutius habebat, quam fruebatur.

§. 102. Cur igitur divitiae desiderentur? aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, tabulis, ludis, — si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur, quam illi, qui his abundant? Est enim earum rerum omnium nostra urbe summa in publico copia. quae qui privati habent, nec tam multa et raro vident, quom in sua rura venerunt: quos tamen pungit aliquid, quom, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiet, si velim paupertatis caussam defendere. aperta enim res est et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

Cap. XXXVI. §. 103. Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? vide ne plus commendatio in volgus et haec quae expetitur gloria molestiae habeat, quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri: *Hic est ille Demosthenes.* Quid hoc levius? at quantus orator? sed apud alios loqui videlicet didicerat, non multum ipse secum. §. 104. Intellegendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. *Veni Athenas*, inquit Democritus: *neque me quisquam ibi agnovit.* Constantem hominem et gravem! qui glorietur a gloria se afuisse. An tibicines iique qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio, cantus numerosque moderantur: vir sapiens multo arte maiore praeditus non quid verissumum sit, sed quid velit volgus exquiret? an quidquam stultius, quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet honoresque populi etiam ultro delatos repudiabit: nos autem eos nescimus, ante quam poenitere coepit, contemnere.

§. 105. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro: universos ait Ephesios esse morte multandos, quod quom civitate expellerent Her-

modorum, ita locuti sint: *Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco et apud alios sit.* — An hoc non ita fit omni in populo? nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides — malo enim Graecorum quam nostra proferre — nonne ob eam caussam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt? quid est enim dulcius otio litterato? his dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

Cap. XXXVII. §. 106. Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia, quid relinquitur quod extimescendum sit? exsilium, credo, quod in maxumis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est: quam sit ea contemnenda, paullo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt; ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. — At mulctantur bonis exsules. — §. 107. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum demum a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissumi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii: qui semel egressi numquam domum reverterunt. At enim sine ignominia * * * adficere sapientem? de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit. nam iure exsulantem consolari non oportet.

§. 108. Postremo ad omnis casus facilluma ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae secuntur in vita; ut quocumque haec loco suppeditent, ibi beate queant vivere. Itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest:

Patria est, ubicumque est bene.

Socrates quidem quom rogaretur, cuiatem se esse diceret, *Mundanum*, inquit. totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Quid T. Albucius? nonne animo aequissumo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset; si in re publica quiescens Epicuri legibus paruisset. §. 109. Qui enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat quam quod Athenis Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat aut Polemo Arcesilam quo esset beatior? Quanti vero ista civitas aestumanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Demaratus quidem Tarquini nostri regis pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit. num stulte anteposuit exsili libertatem domesticae servituti?

Cap. XXXVIII. §. 110. Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur traductis animis ad voluptatem. Non sine caussa igitur Epicurus ausus est dicere, semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. — §. 111. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? — Etiam. nam ista ipsa contemnit. Primum enim, horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? quom quidam etiam disputent ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quae autem adspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate: ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale nihil fit; animus accipit, quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur adspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare. sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. §. 112. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem quom mulierculae lamen-

tarentur: *Quid agitis?* inquit: *an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?*

Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intellegimus, in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus: quom quorum res esset sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis, Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus deerat et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris. CAP. XXXIX. §. 113. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae domi vixit. is vero, quod credibile vix esset, quom in philosophia multo etiam magis assidue, quam antea, versaretur, et quom fidibus Pythagoreorum more uteretur, quomque ei libri noctis et dies legerentur: quibus in studiis oculis non egebat: tum quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur, verbis praecipiens discentibus, unde, quo, quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt non ignobilem Eretricum philosophum, quom quidam quaereret, quid ei caecitas adtulisset, respondisse: puero ut uno esset comitatior. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis quotidie: sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinem.

§. 114. Democritus luminibus amissis alba scilicet et atra discernere non poterat. at vero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat: et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem adspectu oculorum arbitrabatur: et quom alii saepe, quod ante pedes esset, non viderent, ille in infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poesin, videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formae, quae pugna, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut quae ipse non vide-

rit, nos ut videremus, effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac voluptatem aut cuiquam docto defuisse umquam arbitramur? §. 115. aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent; huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurum Tiresiam, quem sapientem fingunt poetae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. at vero Polyphemum Homerus quom inmanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit, eiusque laudare fortunas, quod qua vellet ingredi posset et quae vellet adtingere. Recte hic quidem. nihilo enim erat ipse Cyclops, quam aries ille, prudentior.

Cap. XL. §. 116. In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus: sed aliud molestius, quod male audiebat; etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. Epicurei nostri Graece fere nesciunt nec Graeci Latine. ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi: omnesque id nos in iis linguis, quas non intellegimus, quae sunt innumerabiles, — surdi profecto sumus. — At vocem citharoedi non audiunt. — Ne stridorem quidem serrae, tum cum acuitur; aut grunnitum, cum iugulatur, suis; nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. Et si cantus eos forte delectant; primum cogitare debent, ante quam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientis: deinde multo maiorem percipi posse legendis his, quam audiendis, voluptatem. §. 117. Tum ut paullo ante caecos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum. etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit; prematur etiam doloribus acerrumis corporis. qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut caussa sit cur ferantur: quid est tandem, di boni! quod laboremus? Portus enim praesto est, quoniam mors ibidem est, aeternum nihil

sentiendi receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: *Magnum vero*, inquit, *effecisti, si cantharidis vim consecutus es.* §. 118. Paullus Persi deprecanti, ne in triumpho duceretur: *In tua id quidem potestate est.* Multa primo die, quom de ipsa morte quaereremus; non pauca etiam postero, quom ageretur de dolore, sunt dicta de morte: quae qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam aut certe non timendam putet. CAP. XLI. Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur: *Aut bibat*, inquit, *aut abeat!* et recte. aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi; aut ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat: sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit Hieronymus.

§. 119. Quod si his philosophis, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat, omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicamus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant —: et tamen semper beatum censent esse sapientem: quid tandem a Socrate et Platone perfectis philosophis faciendum vides? quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur. §. 120. alii autem haec ne bona quidem ducunt; in animo reponunt omnia. Quorum controversiam solebat, tamquam honorarius arbiter, iudicare Carneades. Nam quom quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur; neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, ceteris rebus generis eiusdem, quam Stoici: quom ea re, non verbis ponderarentur, caussam esse desiderandi negabat. Qua re hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quem ad modum obtinere possint, ipsi viderint: mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

§. 121. Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror — ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio? — ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus; a quo non modo impulsi sumus ad philosophiae scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum ceteris profuturi simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissumis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

VERZEICHNIS DER EIGENNAMEN.